

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

№ 114
(18234)

2012 чылдың
октябрь 4,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

ОКТАБРЬ 5 – РОССИЯДА БАШКЫ ХҮНҮ

Байыр чедиришкүннери

Хүндүлүг башкылар, педагог-күш-ажылдың ажыл-күшү болгаш хоочуннар!

Профессионал байырлалчылар делегейниң Башкы хүнү-биле ханызындан чедирген ханызын хулаппап көрүңер! Бистиң кижилер бүрүзү бодунун башкызын өөрүшкү болгаш ынакшыл-биле сактып, оон сеткилин болгаш чараш-тайын, чөптүүн болгаш кижизиг-чүзүм сагыш-сеткилинде ка-лап чоруур.

Башкы кижиниң күш-ажылын хулаппап каныг-даа мергежил-ге деңгээри болдунмас. Ол кижилер кижиниң чаагай сеткилин, делегейниң байлак шынарларын ээр. Ажыл-хереке ынакшыл, чараш ынакшыл – бо дээрге чыгыч, чийик эвес, ынчалза-даа башкы мергежилдин үнде-тир.

Бүдүн башкыларынга Тыва Республикада чоргаарланып келген. Башкыга улус өөредилгези-таваан салган алдарлыг педагогтарның аттарын онза-тукел-биле адаар бис, олар-лар Саятыевна Тамдын-оол,

Ария Араптановна Алдын-оол, Регина Рафаиловна Бегзи, Борбак-оол Иргитович Араптан, Кима Биче-ооловна Март-оол, Фаина Назаровна Зябрева, Зоя Сагдыевна Дуктен-оол, Юрий Михайлович Некрасов, Александра Кас-хоевна Ойдан-оол, Любовь Кы-рысовна Донгак болгаш хей-хей өске-даа башкылар-дыр. Ол кай-гамчык кижилерге ханы хүндүт-келди болгаш чүректин ханызын-дан өөрүп четтиришкүнни иле-редип турар бис.

Амгы үеде бистиң школалары-выс чаа езу-биле чурттаарыга болгаш өөредиринге чаңчыгып турар. Он муң хире школалар чаа салгалдың федералдыг күрүне стандарттарын шынгадып ап турар. Ол хереке чаа-чаа педагог-технологияны, амгы үениң болгаш нарын дериг-херекселдерин тургузуп база шынгадып ап турар башкыларывыстың салышкыны улуг. Бо чүүлдерниң түннелдери чогумчалыг. Бистиң бүгү доозукчу-ларывыс доозарының шылгал-даларын чедиришкүнни дужаап база чурттуң эң сурагыг дээди болгаш ортумак өөредилге

черлеринде шак ынчаар чеди-ришкүнни өөренип турарлар!

Эргим башкылар! Силерниң мергежилиңер хей талалыг – школа башкызы болгаш уруглар садында кижизидикчи, спорт школазында тренер болгаш уран чүүл башкызы, бүдүрүлгө өөредилгезиниң мастери болгаш профессионал школаның баш-кызы.

Россия педагогиказының чаң-чылдарына шынчы чоруунары болгаш өөредилге база кижизидилге чорудулгазынга чаа-чаа арга-дуржулганы ажылдап, чаа эгелээшкүннери шынгадып алыр чүткүлүнери деңге боттандырып шыдаар силер. Силерниң ачыңарда республиканың бичии чуртта-чылары бот-тускайлаң амыды-ралче быжыг билигилг болгаш хамааты харысалгалыг кирип турар. Силер келир үениң кижизин хевирлеп, сургуулдарыңарны чаагай чүүлдерге болгаш чөптүг чорукка кижизидип, оларның чогаадыкчы аргаларын ажыдып

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламенти-ниниң) Даргазы К. ДАВАА.

турар силер. Силерниң чаштарга ынакшылыңар, профессионал шынчы чорууңар болгаш ак сеткилдинер – бистиң ниитиле-ливиңиң чогумчалыг мезү-шы-нарының барымдаазы-дыр.

Тыва Республиканың 11 муң ажыг педагогика ажылдакчылары октябрь 5-те боттарының про-фессионал байырлалын демдег-лээр. Бүгү салгалдың өөреник-чилеринге каттыгып, чүрэвистиң ханызындан четтирдивис деп чугаалап тур бис! Силерни аажок хүндүлээр бис. Нарын болгаш харысалгалыг ажылыңар дээш өөрүп четтиришкүннүн сөстөрүн хүлээп ап көрүңер! Байырлалдың бо хүннери силерге эки сеткил-хөөннү, изиг байыр чедиришкүн-нерин болгаш силерниң өөреник-чилериниң база оларның ада-иелериниң чаагай күзээшкүннери сөңнээр болзун! Силерге быжыг кадыкшылды, чаагай чүүлдерни, чогаадыкчы чедиришкүннери болгаш салым-чаяаның өөреник-чилерни күзедивис!

Хүндүлүг башкылар, бөгүн силерниң профессионал байыр-лалыңар – Башкы хүнү! Чүректин ханызындан чедирген байырымны хүлээп ап көрүңер! Силерге быжыг кадыкшылды болгаш шыдамык чорукту сеткилим ханызындан күзедим, силерниң ажылыңарның аар-бергезин билип турар бис.

Силерни езулуг маадырлар деп санап турар бис, ол хөөредиг эвес-тир! Силерниң күш-ажылыңар болгаш боттарыңарның өөреник-чилеринге чүгле эртемнер өөредир эвес, оларга төлөпиг болгаш угааныг болурун хевир-леп турарыңар дээш өөрүп чет-тирип турар бис. Силерге четтир-дивис!

Бо хүнде силерге боодал чечек сунары чаңчыл апарган. Чүге ын-дыгыл? Чүге дээрге ол салгал-дарның аразында харылзааны илередип турар. Кижилер – чечек-тер-дир, а силер дээрге оларны чазылдыр суггарар суг-дур силер. Силер өөреникчи бүрүзүңге эргежок чугула билиглерни берип, кижилер болурунга чугула чүүлдерни чедирип турар силер.

Байырлал-биле, эргим башкы-лар!

Хүндүткел-биле,
РФ-тиң ФХ-ниң Күрүне Ду-мазының депутаты Л. ШОЙГУ.

ЭРТЕМ-БИЛИГ ДЕЛЕГЕЙИНИҢ ТЕРГИИННЕРИ

Чылдың-на октябрь 5-те 100 ажыг чурттарга Бүгү-делегейниң башкы хүнүн демдегледип эрттирип турар. Ук байырлалды бир дугаарында 1994 чылдың октябрь 5-те эрттирген. Оон эгелээш, шупту башкылар болгаш өөредилге адырының ажылдакчылары боттарының профессионал байырлалын демдегледип турар.

Бүгү-делегейниң башкы хүнү бүдүзүндө Тываның профессионал театрынга республи-када кожуннарының баш-кылары, кижизидикчи башкы-лары база өөредилге шугумунун адыкчылары профессионал аргаларыга тураскааткан аргалыг хемчегге хойу-биле эл. Залдың эң-не хүндүлүг тарын ниитилелдин хөг-жешинге эвээш эвес үлүг-үн кириштирген хоочун-сылар ээлээн.

Байырлыг хуралды ТР-ниң дилге болгаш эртем яамы-ның сайыды Каадыр-оол-оол аягыткан. Ол ышкаш анын Баштыңы Шолбан-оолдун өмүнээзинден ре-спубликаның башкылар делегелдинге профессионал аргаларын таварыштыр байыр-ишкүннүн вице-премьер-оол Дамба-Хуурак чеди-рип турар. Ол: "Тыва чуртувус ботта-ан улуг башкылары-биле де чоргаарланып чоруур. алдарлыг башкыларывыс-аттарын онза хүндүткел-адап чоруур бис. Рес-публиканың өөредилге адыры-гезинге турган Сарыглар

Саятыевна Тамдын-оол, Ария Араптановна Алдын-оол, Регина Рафаиловна Бегзи, Борбак-оол Иргитович Араптан, Кима Биче-ооловна Март-оол, Фаина Назаровна Зябрева, Зоя Сагдыевна Дуктен-оол олар улуг хүндүт-келде. Бо хүнде чаа педагогик-тиг технологиялар ажылдап турар башкыларның ачызында 10 муң ажыг школачылар амгы үениң федералдыг күрүне стандарттарын шынгадып ап турар. Республиканың 11 муң ажыг өөредилге адырының ажылдакчылары профессионал байырлалын демдегледип турар. Шупту салгалдың доозукчула-рының мурнундан улуу-биле четтирдивис деп силерге чу-гаалап тур бис" – деп демдег-лээн. Боодал чечектер, чыгы-чимчак сөстөр, өөрүп четти-ришкүннүн мөгейи дээш, оон-даа өске хүндүткелдин чаагай соңу бүгү башкыларга байыр чедирген сөстөрде иле-реттинип турган.

Өөредилге шугумунда хей-чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш база мергежилиниң тер-гииннери шаңнаары – байыр-лыг хемчегин чаагай чаңчылы.

А.Ю. Даваа, Т.А. Эренчинова хоочун башкы Л.П. Салчак-биле.

Республиканың 5 башкызы, тергийн башкылар моорейиниң тиилекчилери, РФ-тиң Өөредилге болгаш эртем яамызының хүндүлел бижиктеринге төлө-тиг болуп, 200 муң рубль хем-чээлди акша шаңналын алган. Оларга С.К.Д. Маадыр (О-Шы-наа, Тес-Хем кожун), Д.К. Иргит (Мугур-Аксының № 1

школазы, Мөңгүн-Тайга ко-жуун), О.С. Сандак (Кызылдың № 3 школазы), И.Н. Жердин-ская (ТР-ниң Күрүне лицейи), В.В. Донгак (Кызылдың № 9 гимназиязы) хамааржыр.

Тыва Республиканың Баш-тыңының 50 муң рубль хем-чээлди акша шаңналын инно-вациялыг программалар шын-

гадып турар башкыларга тывыскан. Ук шаңналга У.Ч. Куулар (Кызыл-Мажалыктың № 2 школазы, Барыын-Хемчик кожун), А.Ю. Даваа (Чаа-Хол, Чаа-Хол кожун), С.Д. Байыр-оол (Тоора-Хем, Тожу кожун), Т.Е. Мамышева (Ак-Довурактың № 1 школазы), У.К. Ооржак (Уланчызы 2-ги арында).

ОКТАБРЬ 5 – РОССИЯДА БАШКЫ ХҮНҮ ЭРТЕМ-БИЛИГ ДЕЛЕГЕЙИНИҢ ТЕРГИИННЕР

ТР-ниң Баштыңының шаңналының эдилекчизи
М.К. Очур-оол.

(Төңгүзү. Эгези 1-ги арында).

(Ак-Довурактың № 3 школазы), Л.И.Сасина (Буреп-Хем, Каа-Хем кожуун) олар төлөптүг болуп, хүндүлел бижиктерин алган. Ол ышкаш инновациялыг чурум-биле ажылдап турар класс удуртукчузу башкыларга база ТР-ниң Баштыңының 30 муң рубль хемчээлдиг шаңналып тывыскаан. Оларга М.К. Очур-оол (Кызылдың № 14 школазы), Е.М. Чооду (Самагалдай, Тес-Хем кожуун), З.С. Ооржак

(Кызыл-Мажалыктың № 1 школазы, Барыын-Хемчик кожуун) хамааржыр.

РФ-тиң Өөрөдиге болгаш эртем яамызының дээди шаңналы – “РФ-тиң пиити өөрөдигениң хүндүлүг ажылдакчызы” деп хүндүлүг атка Е.В. Савельева (Кызылдың № 35 уруглар сады), К.Ш. Донгак (Ак-Довурактың № 1 школазы), Ч.А. Намзырай (Кызылдың № 9 гимназиясы), В.Ш. Ооржак (Кызылдың № 15 лицейи), И.А. Пашкова (Кызылдың № 1 шко-

лазы), Т.М. Ковалевская (Шагаан-Арыг хоорайның № 2 школазының библиотекары), А.А. Дитрих (Кызылдың мэриясының өөрөдиге департаментининиң начальнигиниң оралакчызы), Т.А. Эренчинова (национал школа хөгжүлдө институтунун директорунун оралакчызы) олар төлөптүг болган. База ол ышкаш “РФ-тиң эге профессионал өөрөдигениң хүндүлүг ажылдакчызы” деп хүндүлүг атты Тываның туруг техникумунун башкызы О.М. Оюнга тывыскаан.

Республиканың өөрөдиге адырының хөгжүлдөзү дээш үрө-түңүлдүг ажылдап чоруур башкыларга, тренер башкыларга, техникумнар башкыларына ТР-ниң Өөрөдиге болгаш эртем яамызының хүндүлел бижиктерин тывыскаан.

Байырлыг хуралдың кол кезээ доозулган соонда, башкыларга “Саян” күрүне ансамблиниң, ТР-ниң Чазааның үрер хөгжүм оркестриниң, Тываның алдарлыг артистери: Эльвира Докулактың, Надежда Наксылдың, Анзат Кууларның база Олег биле Саяна Саттарның киржилгези-биле оюн-көргүзүлүг концерти байырладды улам каастаан.

Амгы үеде башкы бүрүзү бодунун ажыл-чорудулгазын үениң негелдизи сзугаар чаа-чаа технологияларны ажылдап, шынарлыг билиг бээринге боттарының билиин бедидип ап, чогуур ужурулуг аргадуржулганы шиңгээдип ап турар. Ол талазы-биле чамдык башкыларның бодаалдары.

Аянмаа Юрьевна Даваа, Чаа-Хөл ортумаа школазының тыва дыл болгаш литература башкызы: “Амгы үеде башкы

кижиңиң кол сорулгазы – өөрөникчилерниң кичээлге сонуггалын чедиң алыры деп бодаар мен. Чүге дизе бо салгалдың көрүжү бис бичии турар үевиңе деңгээрге, көңүс өскө. Амгы үениң технологияларын ажылдап тургаш, кичээл эрттирерге, өөрөникчилер база улуг сонуггалдыг боор чорду. Үе база өскөрүлүп турар болганда, чаартылгаларны ажылдап шиңгээдири чугула”.

Татьяна Александровна Эренчинова, национал школа хөгжүлдөзүниң институтунун директорунун оралакчызы: “Республиканың школаларында

турары көңүлгү ышкаш чаа-чаа дерни, ажылдап кылыр болза, ды санаар мен. Мээң рарым школаларда логияларны ажылдап кичиге таарымч дээш чаа төлөв кириң турар”.

Байырлыг хемч доозулза, ол башкы профессионал байырла эгези. Тус-ту байырлад тавары хемчеглер, байырлар, ужуражылгалар чилерниң чылыг элери эргим башкылар

ТР-ниң өөрөдиге болгаш эртем сайыды К. Бичелдейниң Е.В. Савельевага хөрөк демдээш турары.

чаа чүүлдерни, тодаргайлаарга, инновациялыг программаларны шиңгээдип ап эгелээн болгай. Ынчангап аңаа дүүштүр башкы кижиге чаа чүүлче көрүштүг, улам-на сайзырап, хөгжүп

манап турар. Башкы даа кижиге амыдыр не хүндүткелдиг киж Валерия Авторниң тыр чуруктары.

БУЯННЫГ ИЕ – АЛДАРЛЫГ БАШКЫ

Бистиң суурнуң улуг назылыг кижилери бо башкыны дыка эки билер. Кайгамчык эрес-кашпагай, кезээде чүгүрүп чоруур, хүлүм-зүрүг арын-шырайындан ыравас, бичежек дурт-сынның угбайның кезээде-ле бир черге далажып халып чоруурун бо-ла эскерер турган мен. Хөй-ниитичи, суурда эскертиничел, көскү кижилерниң бирээзи чүве. Кожуун төвү Тээли суур-биле кожа Найырал сумузу-нун школазының башкызы дээрзин соонда билген мен. Өткүт үнүг ол башкы кудумчуга кижиге бүрүзү-биле мендилежиң, чугаалажыр турганын сактыр мен. Оң чугаа-зын дыңнааш-ла, бо-даа удуртукчу кижиге-дир эвеспе деп кижиге эскерип каар.

Сөөлүнде Манзырыкчы Танзыновнаның өг-бүлөзүн дыка эки билер аларган мен. Өөнүн ишти Мадар Чыргаловичтен эгелээш оолдары: Михаил, Николай, Чомдаан, Март-оол – шупту аажок талантылыг өг-бүлө чүве. Улуг уруу Мария хөй оолдар аразында хирезинде аажок томаанныг, чылар-чылбас, үнү безин оожум кижиге. Мария биле Михаил мээң кады төрөэн угбамның эштери

чүве. Миша акыйның гитаралап ырлап турары караамга ам-даа чуруттунуп келир. Колязы аажок баяннаар, Чомдаан биле Март-оол база гитаралаар, ырлаар оолдар болгай. Алышкылар шупту – тулган дээн спортчулар.

Манзырыкчы Танзыновна Самдан 1917 чылда Чөөн-Хемчик кожуунунун Хөндөргей сумузу-нун Кара-Сугга арат өг-бүлөгө төрүтүнгөн. 1930 чылда Чадаананың эге школазынче өөрөнип киргеш, ону дооскаш, өөрөдигезин уламчылап, Кызылдың 7 чыл школазынче өөрөнип кирген. Оң соонда 1933 чылда Кызылдың дөрт чыл хуусаалыг башкы техникумунче кирип алгаш, ону 1937 чылда дооскан. ТАР-ның Чырыдышкын яамызының дужаалы-биле аныяк башкыны Би-Хем кожуунунун Өөк эге школазының эргелекчинге томуйлаан. Кызымаккай, идек-кейлиг башкы ол-ла чылын Тываның революстуг аныяктарының эвилелиниң төп комитетинин пленум кижигүнүгө сонгуткан. 1939 чылда ону Туранның эге школазының эргелекчизи кылдыр депшиткен. Ынчан эге школаның тудуун ол араттар-биле демнежиң

тургаш, туттурган. Оң удуртуп турган школазы 1941 чылда ТАР-ның школаларының аразына мөөрейге тиилекчи болуп, шилчип чоруур кызыл тук-биле шаңнаткан, а школаның эргелекчизи Манзырыкчы Танзыновнаны ТАР Чазаа ТАР ордени-биле шаңнаан. Ол кайгамчык үелерни кино-чурукка тырттырган.

1943 чылда Манзырыкчы Танзыновна Чөөн чүк улустарының Коммунистг университетинче өөрөнип чоруткан турган. Тывага кадрлар чедишпес турганындан ол-ла чылдың чайынында ТАР Чазаа Москвага өөрөнип турган сургуулдарны дедир келдирткени-биле ол чанып келген.

Манзырыкчы Танзыновна Мадар Чыргалович Самдан-биле өг-бүлө тудуп чурттай берген соонда, республиканың аңгы-аңгы школаларына башкылап ажылдаар ужура таварышкан, чүге дизе өөнүн ээзи удуртуп-баштаар черлерге томуйлап чораан болгаш, башкы оң аайы-биле көжүп-дүжүп, ажылдап чораан.

Чыраа-Бажының ортумаа школазына ажылдап турда (1954 чыл) Тыва АССР-ниң Дээди Сове-

диниң Президиумунун чарлыгы-биле республиканың экономиктиг болгаш культурулуг хөгжүлдөзүгө кирип келген улуг үлүг-хуузу дээш Манзырыкчы Танзыновна Самданга “Тыва АССР-ниң школаларының алдарлыг башкызы” деп хүндүлүг атты тывыскаан.

Хүндүлүг дыштанылгаже үнериниң бетинде Тээлиниң № 2 эге школазына башкылап турган. Пенсиялай бергеш-даа, хөй-ниити ажылын ол кагбаан. Агитаторлап, агитквартира даргалап, школаның төрөлдөр комитетинин кижигүнү, херээженнер чөвүлелиниң кежигүнү болуп ажылдааш, чоннун хүндүткелин чаалап алган. СЭКП Бай-Тайга райкомунун Хүндүлел бижиги-биле шаңнаткан, кожуунунун Хүндүлел дептеринче оң адын кири бижээн. Ленинчи юбилейлиг медаль, “Шалыпчы күш-ажыл” медаль база “Бүгү-эвилелдин В.И. Ленин аттыг пионер организация-зының 50 чылы” деп хөрөк демдээниң, “Иениң” медалының 1-ги, 2-ги чергезинин эдилекчизи чораан.

Манзырыкчы Танзыновнаны бир дугаар көргөниң өөнүн ишти Мадар Чыргалович, мынчаар сак-

тып чугаалап чораан д Төп Комитетинин пион-зинге хөйлең-чүвүрү галстуктуг, улуг, кыды тарлыг уругну бир ду-кааш-ла, сактып алган ону эки танып, билиг сонуггай берген мен. / эрес, сөглээн сөзүңге чаңчыккан кыска ынчал шый берген мен”.

Мадар Чыргалович ажылчы намдары Бай Хөл сумузу-нун үүр да эгелээн. Оң соонда театрның түр өөрөди дооскаш, артист мер болган. 1943-1944 Москвада Чөөн чүк ул Коммунистг универс өөрөнгөн. Оң соонда тия школазын дооскан. дарда Бай-Тайга, Барыс Чөөн-Хемчик кожууннар совхоз даргазындан райкүүском даргазын депшээш.

Буянын ада-иениң уйнуктары бөгүн олар ажылгыр, кезээ кижиге боттарының талантызы-б өөртүп, ниитилелдин сай төлөптүг үлүүн кирип ч

Светлана ДАЧЕ

ОКТАБРЬ 5 – РОССИЯДА БАШКЫ ХҮНУ УЛУСТУҢ БАШКЫЛАРЫ – ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫ ӨГ-БҮЛЕ

Удавас бистин чуртувус башкыларның профессионал байырлалын демдегеп эрттирер. Аңаа уткуштур интернационалчы өг-бүле, Улустуң башкылары Регина Рафаиловна Бегзи биле Доруг-оол Алдын-оолович Монгуштуң улус өөредилгезинин хөгжүлдесинге кириген улуг үлүг-хуузуң дугайында "Шын" солунуң номчукчуларыңа, ылаңгыя аныяк башкыларга, таныштырарың оралдажып көрейң.

Регина Рафаиловна Тывага 1945 чылдың август айда Потемкин Москваның күрүнениң педагогика институтун чедишкенин билдире келген. Оон эгелээш бо берге чедир Тывада ажилдап турар чоруур.

Башкы ажилының эге базымын башкыларның № 2 школазындан эгелээш. Ынчан Р.Р. Бегзини 8-10 класка орус дыл болгаш чолу башкызынга томуйлаан. Бегзини төөгүзүңге бирги онгу класка доостурар ужуруг турган. Оон эгелеп тыва национал школа үндесин Москва чурттуг башкылар чыгарып турган. Башкылаашкынының аргадур-чок аныяк башкы дыка хөй өгөдээшкенинге таваржып турган. Ол дугайын Регина Рафаиловна мынчаар сактып бижээн: "Башкылар программалар, өөредилгелер, дидактиктик материалдар өөреникчилерге демдек болурун нормалары чок. Ол чолу колдуунда-ла бодум дүңгө ажилдап кылыр ужурга чыгып турдум. Өөреникчилерин орус дылга сөс курлаарын байыдарын чүгле кичээлге эвес, чогаал бөлгүмүңге, чыгыгы уран чүүл болгаш башка еске класстан дашкаар чыгар дамчыштыр чедип ап, база олардан тыва дылды өөренип турдум". ("Педагогическое образование в Туве". Кызыл, 1993, ар.105). Мен, бодум хуумда, аңаа деп бодап чоруур мен: башкыларның карак кызыл чүт-дүг ажилдаанының түңнелинде, доостурган өөреникчилерин дыка хөй эртеден, алдыг кижилер үнген. Чижээ: академик, т.э.д. Ю.И. Кочнев, Тываның дириг эртинези Кенин-Лопсан, Тываның бирги профессор Ш.Ч. Сат дээш, оон-өскелер бар.

Регина Рафаиловнаның салым-анын, эртемге чүткүлүн, ажилын билдирер эртемден А.А. Бажынов эскергеш, РСФСР-ниң педагогика эртемнеринин академиясының аспирантуразынче өөреникчилерин сүмелзээн. 1952 чылда Р.Р.Бегзи "Тыва башкылары ат орнун 5-7 класка өөредилгениң методиказы" темага кандидат диссертациян чедишкенин камгалап, Тывага чыгып келген. Оон ол үеге чедир республикада тыва школаларыңа ийи өөредилгениң номун, ийи программаны билдирген.

Уш-ажылчы амыдыралының чеди чылында Р.Р. Бегзи күчү черлериниң шиитпири-биле алдан черин, албан-дужаалын даа солаан: областың башкылы билин бедидер институтунун директору (1953-59 чч.), ККПИ-ниң аспирантура эргелекчизи, директору (1959-79 чч.) болгаш даа еске башкылар шугумунга чыгараан. Устүндө сан-чура-

гайлардан алгаш көөргө, ол амыдыралының эң-не чалыы, аныяк үезинден эгелээш, хүндүлүг дыштанылга үнгүжө чедир, барык 60 ажыг чылдар дургузунда бодунуң күжүн, билин тыва школаларга орус дылды башкыларынның методиказынче, ону сайзырадырынче улуг кичээлге салып, бүгү билин тураскааткан.

Салым-чаянныг, ажилыңа бердинген, ханы билигиг, аныяктарың үлгерилг дагыныкчызы-биле Кызылдың башкы институтунга кады ажилдаар ааскежиктиг болган мен. 1972 чылда мени филология факультетинин деканынга, 1974 чылда Р.Р. Бегзини орус дыл кафедрасының эргелекчизинге томуйлаан. Дээди өөредилге черинин улуг факультетинин удуртукчузунга ажилдап эгелээш, дуржулга чок аныяк кижиге, меңээ, Регина Рафаиловна, Ш.Ч. Сат, М.А. Хадаханэ олар мээң сүмелекчилерим, деткикчилерим, дагыныкчыларым турган чүве.

Р.Р. Бегзиниң удуртканы орус дыл кафедрасы өске кафедра-лардан дыка хөй угланышкыныг ажил-чорудулгазы-биле ылгалып турган. Ол ышкаш факультетке эң-не көскү черин орус дыл кафедрасының көдээ школалар-биле ханы харылзаалыг турганы өске кафедра-ларга үлгер-чижек турган.

Ажилдап турган үезинде Р.Р. Бегзи эш-өөрү-биле кады 100 ажыг эртем-методиктиг ажилдарны, программаларны, школа болгаш дээди өөредилге черинге башкыларынның методиказының талазы-биле ажилдарны бижээн. База ол ышкаш ол тыва-орус, орус-тыва словарьлар тургузарыңа идепкей-лиг киришкен.

Республикада бедик ат-алдарлыг, хүндүткелдиг кижилерин бирээзи, бодунуң мергежилинин тергини, улуг башкыга оон кириген улуг үлүг-хуузу дээш тывыскаан бедик аттары бо: Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы, ТР-ниң Улустуң башкызы, "РСФСР-ниң улус чырыдышкынының тергини" дээш, оон-даа өске хөрек демдектери болгаш медальдар, хөй санныг хүндүлел бижиктер.

2008 чылдың декабрь ай. Ынчан ТГШИ-ниң башкарыкчы эртемдени, тыва дылдың ханы биликчизинин шинчилекчизи, хөй санныг словарьларның эртем ажилдарының автору, ф.э.к. Д.А. Монгуш 80 харлаан турган. Ол байырлыг хүнде Д.А. Монгушка "ТР-ниң Улустуң башкызы" деп хүндүлүг атты тывыскаан. 50 ажыг чылдар дургузунда бодунуң күжүн, билин улус өөредилгезинин хөгжүлдесинге кирип, школаларга тыва дылды башкыларынның теоретиктиг айтырыгларынче база методиказынче улуг кичээлге салганының түңнели ол.

Доруг-оол Алдын-оолович 1949 чылда школаны мөңгүн медаль-биле Кызылга дооскан. Школа

соонда Абаканның башкы институтунче өөренип киргеш, 1951 чылда доозуп алган. Ол-ла чылын Кызылдың башкы училищезинге тыва дыл башкылар, эртем-педагогика ажилының эгезин алган. Бир чыл ажилдааш, Москваның М.В. Ломоносов аттыг күрүне университетинин чанында Чөөн чүк дылдарынның институтун дооскаш, Тывага чыгып келген.

Доруг-оол Алдын-оолович — бижээн өөредилге номнары, программалар болгаш методиктиг сүмелерден аңгыда, "5-9 класка тыва дылды башкыларынның методиказы" (2002) база "2-4 класка тыва дылды башкыларынның методиказы" (2006) деп улуг хемчээлдиг методика номнарының редактору. Устүндө адааным методика номнарын редакторлап турда, дараазында чүүлү эскерген мен: Д.А. Монгуш эге-даа, үстүкү-даа класстарың тыва дыл методиказын кончуг эки ханы билдир, дидактиканың принциптерин, методтарын, аргаларын тыва дылдың теоретиктиг айтырыглары-биле холбап тургаш, оон сайгарылгазын бедик деңгелге кылып шыдаар. Оон ыңай тыва дыл кичээлдеринин хевирлерин болгаш оларның тургузуун, кичээлдерге хереглээр уругларның бот-ажылдарын хевирлерин база оларны чорударының методиказын, аас болгаш бижимел чугаа сайзырадырының талазы-биле ажилдарның хевирлерин бирден-бирээ чокка сайгарып билирин кайгап ханмаан мен. XX болгаш XXI чүс чылдың калбак ханы билигиг, мергежилдиг езулуг эртемден методизи-дир деп үнелелди ынчан, бодум хуумда, кылган мен. Мээң номнарымны редакторлап тургаш, методика талазы-биле меңээ ажыктыг арга-сүмелерни бергенин утпайн, четтиргенимни илередип, башкыга мөгейип чоруур мен. Башкы черле кончуг дузааргак, бөдүүн, биче сеткилдиг, кижизиг, бедик культуралыг, улуг-бичи кижилерге, бир дөмей кичээлге-лиг, топтуг-томаанныг, өг-бүлезинге бердинген кижиге.

Оон бижээн өөредилге номнары, методиктиг сүмелеринин теоретиктиг кезээ болгаш методиктиг апарарды, мергежилгелеринин хевирлери өске авторлардан ылгалдыг. Чижээ, 6-7 кл. өөредилге номунда (2007) тыва дылдың берге теоретиктиг айтырыгларын уругларның назы-харын барымдаалап, бөдүүн, тода, билдиргил дыл-биле бижип көргүскен. Теманы уругларга тайылбырларда, дедукция аргазын ажыглаар кылдыр кириген. Баштай дүрүмнү сайгаргаш, оон бот-ажылдар дузазы-биле быжыглаар.

Ук номун методиктиг апарарды хөй талалыг. Номда бердинген мергежилгелеринин хевирлери, тематиказы база хөй янзы. Чижээ, төрөөн чурт, күш-ажыл, буяныг чорук, улустун найыралы, маадырлыг чорук, школачы амыдырал... Ылаңгыя тыва улустуң чаагай езу-чаңчылдарын, үлгер домктарны, тывызыктарны, йөрээлдерни киригени база долгандыр турар хүрээлел камгалалы-биле холбашкан сөзүглелдер — бо бүгү өөредилге номунуң чүгле мергежилгелеринин утка-шынарын бедидип турар эвес, а өөредилге номунуң эртем-методиктиг деңгелин бедик чадаже көдүрүп турар.

"Методиктиг сүмелерде" янзы-бүрү арга-методтардан аңгыда, мергежилгелерни немелде сөзүглелдерин берип турары таарымчалыг. Мергежилгелеринин сөзүглелдерин чечен чогаал номнарындан болгаш солун-сеткүүлдерден алган. Амгы үениң негелделерин барымдаалап, ылаңгыя тыва улустуң шаандан бээр туруп келген езу-чаңчылдарын, ажы-төлүн кижизидер дуржулганы көргүскен, ол ышкаш бойдус камгалалы-биле холбашкан сөзүглелдерни шилип алырынче улуг кичээлге салган. Бо номда тус-тус темаларга методиктиг удуртуканы чедимчелиг берип турар-даа болза, чижек кичээлдер планнары ажилдап кылдырмааны арай харааданчыг.

Нити билиг болгаш профессионал школалар реформазының (1984) негелделеринге болгаш сорулгаларыңа дүүштүр тыва дылдың программасы (1994) чаартыңган. Бо бүгү программаларны тургузарыңа, чаартылгаларны кириеринге, оларны редакторлаарыңа Доруг-оол Алдын-оолович аажок идепкейлиг кирип, ам-даа бодунуң эгээртинмес аргадуржулгазын, ханы билин кириштирип чоруур.

ТР-ниң өөредилге болгаш эртем яамызының чанында өөредилге-методиктиг чөвүлелдин ажилыңа идепкейлиг кирип келген. Башкыларның бижээн ажилдарын редакторлаарыңа, рецензиялаарыңа улуг күштү үндүрүп чоруур.

Амгы үеде Доруг-оол Алдын-оолович "Тыва дылдың тайылбырлыг словарының" I, II томнарын чырыкче үндүргеш, III томун бижип турар.

Тыва чоннуң чоргааралы бооп чоруур эртемденеринин бирээзи, тыва дылдың шинчилекчизи Д.А. Монгуштуң 50 ажыг чылдарның дургузунда дыл талазы-биле бижээн хөй санныг эртем ажилдарыңа, шаңнал-макталдарыңа доктааваанымны номчукчулар эскерген боор, оон чүгле улус өөредилгезинге кириген улуг үлүг-хуузуң кысказы-биле бижириге, бо-дур.

Интернационалчы өг-бүле — Улустуң башкыларынның мөзү-шынарының эң-не онзагай талалары — биче сеткилдиг, дузааргак чоруу. Ол дээрге бистин үеде үргүлчү-ле таварышпас интеллигенци, кижизиг чоруктуң үлгери-дир. Хөй чылдарда эң-найыралдыг эгин кожа чурттап, чинк-чаагай, омаксергек амыдырал-чурттап орарлар. Оларның кириген үлүг-хуузу дээш Чазак шын үнелеп көргөш, "XX чүс чылдың Тываның алдарлыг кижилери" деп ТР-ниң күрүне номунда иелдирзин киригени кайгамчык өөрүнчүг.

Хүндүлүг Регина Рафаиловна база Доруг-оол Алдын-оолович! Профессионал байырлалымыс — Башкы хүнү-биле, Силерге сеткилдиг ханызындан изиг байырымны чедирбишаан, ам-даа солун эртем ажилдары-биле, чаагай сеткил-сагыжыңар-биле, ажилгыркежээ, эвилең-ээлдек чорууңар-биле бисти, тыва чонну, өөртүп чорууңарны йөрээп тур мен. Эки кадыкшылды, өлчей-кежикти, өөрүшкү-маңнайны база ак орукту күзедим.

Кима МАРТ-ООЛ, Тываның Улустуң башкызы, ТГШИ-ниң эртем ажилдакчызы.

ЭРТЕМДЕН БАШКЫМ

2001 чылда үнген "Азия төвүнүн кижилери" деп улуг номнуң 2-ги томунда 1958-1959 чылдарда МКУ-ну дооскан соонда Бажынов-Алаак школазынга химия, биология, анатомия башкылар турган башкымыс Ойдуң Ондарович Бартанның дугайында бижиттинген материалды номчааш, дыка сонуургадым. Ол кыска үениң иштинде башкымыс бисти хостуг хүрешке, чурук тырттырарыңа өөредип турган. Хүрежир маттарны, штангаларны, гантельдерни дораан тып алган турган.

Кандыг-даа эртем ажилын бижириде, кижиге баштай ону үндесини-биле көрүп, билип алыры чугула. Ойдуң Ондарович тыва аш-чем дугайында эртем ажилын бижириде, Мөңгүн-Тайга кожууңа четкеш, Мөңгүн-Бүрениң малчынарыңа барып чорааш, кандыг саваларга аш-чем шыгжап, кылып турарын сонуургап, херек кырында көрүп алган.

Тостан, теректен, хадындан кылган сыгыртаа хумундан эгелээш, доскаарларны, шууруннарны улуг сонуургал-биле көргөн. Эстип болу бээр хире демир-дестен, алюминийден, честен, холадан кылган саваларны тывалар төөгүдөн ажыглавын чораанын эртемден кончуг эки, чарт билер.

МКУ-ну дооскан эртемден эш-өөрү-биле эки харылзаалыг ажилдап чоруурун номда тода айткан. Башкы эм ояттар дугайында дыка эки тайылбырлап, бижип турар. Иркутск хоорайга ажилдаанының соонда бодунуң кадыкшылды дээш бедик тура-сорукуг турушканы кижилерге өөредиг болур ужуруг.

Ижин язавын доос-караларның экстрады-биле эмнээри деп темага доктор ат чедип алган Ч.Т. Сагдының бижээни база онзагай. Сибирьде чүгле чаңгыс миколог (мөөгүлөр талазы-биле специалист) С.И. Петрова Тывада 105 янзы-бүрү чиер мөөгүлери тодаратканы дыка солун. А бис болза чүгле 5-6 хевирни билзе билер болгай бис.

Шаанда тывалар балыгны экиртирде, кымыска-биле ызыртып турган, а ол талазы-биле индейлер-биле дөмей болуп турар. Ынчан кээрге, индейлер бистен укталган деп турары-даа шын бооп чадавас-тыр.

Мен, бодум хуумда, база эм ояттарны дыка сонуургап, чыыр кижиге мен. Ону амыдыралга ажыглап, улустарга дузалап чоруур мен. Чайгы үеде тайга-тандыга, ылаңгыя аржааннарга (Шивилиг, Улаатай, Кара-Суг, Какпак-Хая) чорааш, чыып алыр мен.

Төөгүдөн кижиге эң-не эки "медикаментилер" дээрге арыг агаар, соок суг, хүүрек, балды, хирээ. Ол, шынап-ла, кончуг шын. Кадыкшыл чүгле шимчээшкенин, физиктиг күш-ажыл кылырындан хамааржыр. Мал-маган тудуп чоруур тывалар дыка кашпагай болгаш шимченгир болур. Кыш, чай чок дивес мал кажаазы аштап-арыглар — күш-ажыл-дыр. Аңаа албан дер төгөр-ле болгай.

Тайга-тандыга чоруп чорааш, ылаңгыя чайгы үеде, даң адып кээрге, куштарның янзы-бүрү үннери, дамырак кара сугларның чадаган ышкаш аялгалары дыкала тааланчыг, артында-ла нерв системаны оожургадыттар. 2-3 хүн ишти тайгага чоруп турарга, аш-чем безин кайгамчыктыг чиртингир алаар. Башкының бойдука ынаа, ыяш-дашка, янзы-бүрү дириг амытаннарны хүндүлөп, чаптап чарашсынып чорууру дыка өөредилгиг, ылаңгыя аныяк-өскенге.

Саар-оол МОНГУШ, күш-ажылдың хоочуну. Чадаана хоорай.

БАЙЫРЛАЛЫҢАР-БИЛЕ!

Россияның Хамааты камгалалы октябрь 4-те 80 харлаан оюн демдеглээр. Амгы үеде ол чурттакчы чонну чүгле дайын айыыл-халавындан эвес, бойдус болгаш техногенниг байдалдыг уржуктардан камгалаар хамааты камгалалдың системазы кылдыр тургустунган. Ол чорук хамааты камгалалдың ролун бедидип, ооң ниитилелге эргежок чугулазын айтып, бистиң чурттувустуң болгаш ооң хамааты бүрүзүнүн хууда айыыл чок чоруунга хамааты камгалалының ажык-дузазын ниитилелдин медресе билирин болдуруп турар. Байырлалдың 60 хүнүнде республиканың

хамааты камгалалын тургузарынга киржи бүгү хоочуннарга болгаш ажилдакчыларга, оларелдеринге болгаш чоок кижилеринге изи чедирип, өз-бүлениң чаагай чоруун, быжыг каттайбыңны болгаш эң чаагай чүүлдерни күзет Силерниң бедик мергежилицер болгаш ажил-бердинген чорууңар бистиң чонувусту чоруунга бараан болуп, хамааты камгалал соңгаар-даа улам сайзырадырынга идиг бү күзедивис!

Тыва Республиканың ХК болгаш ОБ агенту директору Николай МОНГУШ.

ХАМААТЫ КАМГАЛАЛЫ — БИРГИ ЧЕРДЕ

Бодунуң тургустунганының болгаш сайзыралының улуг болгаш нарын оруун эрткен хамааты камгалалы 80 чыл оюн уткаан, ол ниити-күрүнениң ажил-чорудулгазынга кол черни ээлеп турар. 2012 чылды Хамааты камгалалдың юбилейлиг чылы кылдыр чарлаан.

Тылдың ажил-херзэн чаартыр талазы-биле хемчеглер 1914-1918 чылдарда, делегейниң ийиги дайынының үезинде, алдынган, ынчан тулчуушкуннарга шериг ужал чүүлүн ажыглап эгелзэн. Совет Эвилелинге хамааты камгалалдың үнденин Совет эрге-чагырганың тургустунуп эгелзэн үезинде-ле тургускан. Агаарга удур камгалалдың эң баштайгы хемчеглерин ужал чүүл хоорайны бомбалаан соонда, 1918 чылдың мартта, Петроградка боттандырып эгелзэн.

1932 чылдың октябрь 4-те ССРЭ-ниң Улус Комиссарлар Чөвүлелиниң доктаалы-биле "ССРЭ-ниң девискээринге агаарга удур камгалал дугайында дүрүмнү" бадылаан. Ол дээрге агаарга удур камгалалды тургусканының хүнү болган. Тус черниң агаардан камгалал хүнү 1932 октябрь 4-те шак ынчаар

үндөзилеттинип, келир үедеги ССРЭ-ниң Хамааты камгалалының системазын тургускан.

Хамааты камгалалдың сорулгаларына чүгле өрт өжүрери болгаш чурттакчыларны бомбадан камгаланыр черлерже кириери эвес, өске-даа ажилдар эмнелгелерге болгаш уруглар садтарына ыяш белеткээри, шимчей албас кижилерни аай-дедир чедирери, бомбалаашкын үезинде когарааннарга дуза чедирери болгаш өлүрткеннерни орнукшудары база кирип турган. Химиктиг чепсекти ажыглаарының айылы тургустунуп келгенде, чурттакчы чонну противогазтар ажыглаарына өөредип, оларны үлээрин хандырып турган. Ол ышкаш бузулган бажыңнарны катап тургузар ажилдарны база кылып келгеннер.

Ада-чурттуң Улуг дайыны доозулган соонда агаардан

камгалалдың тускай отрядтары ССРЭ-ниң девискээринде бомба дүшкен черлерде чазылбаан бомбаларны тып, чазылдырарына киржип турганнар. Ол ышкаш чер-черлерге улус ажил-агыйны катап тургузарына оларның салышкыны улуг болган. 1961 чылда бүгү чоннуң камгалал системазын — ССРЭ-ниң хамааты камгалалын тургускан. Ооң онза, улуг ужур-дузалыын барымдаалааш, хамааты камгалалдың айтырыгларын стратегтиг деңгелче үндүрүп, бирги ээлчегде шиитпирлээр сорулгалар апарган.

"ССРЭ-ниң хамааты камгалалының дугайында" дүрүм езугаар хамааты камгалалы күрүнениң камгалал хемчеглериниң системазынче кирген, тайбың үеде чурттакчыларны болгаш улус ажил-агыйын ракета-ядролуг, химиктиг, бактериологтуг чепсектерниң халдаашкыннарындан камгалаар талазы-биле ажилды баш удур чорудуп турган. Ол ышкаш халап болган черлерге катап тургустунушкун ажилдарын күүседир хүлээлге база оларга онаашкан.

Хамааты камгалалының оон соңгааргы ажыглалы бойдус

халаптарындан чонну камгалаарына ХК-ни хаара тударын негеп келген. Хамааты камгалалының камгалал сорулгаларын тайбың тургузуушкунуң амыдыралынче ээлдирерин амыдырал боду негээн. Арга-арыгда болуп турар өрттер, бойдустуң халаптары, үлетпүр объектилеринге болгаш транспортка улугу айыылдар күрүне деңгелде шиитпирлер хүлээп алырына чедирген.

1998 чылдың эгезинде "Хамааты камгалалының дугайында" Федералдыг хоойлу күштүг болуп кирген. Шак ынчаар Россияның төөгүзүнге бир дугаар хамааты камгалалының айтырыгларын хоойлу езугаар быжыглаан. Ол чорук чурттуң хамааты камгалалын эде тургузар, чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни дайын-чаа болу бергенде, азы бойдус халаптары тургустунганда камгалаарына белең чоруун бедидер арганы тургускан.

Амгы үеде хамааты камгалалы чурттакчы чонну, а ол ышкаш материалдыг болгаш культурлуг үнелиг чүүлдерни тайбың-даа, дайын-даа үезинде

тургустунуп кели ондактан камгалаар Эргелеп-башкарылга чарлап дыңнадыр темазы сайзыра Бойдус, техногенниг дан объектилерни к ның чугула сорулга леттинип, хуу болг тивтиг камгалалд херекселдери ажы дынып база шынгаз турар.

Амгы байдалда болгаш хамааты чарылбас тудуш. Бир ол тайбың үеде амыдыралын ханд киржип, өске талазы күрүнеге эргежок ч турар ниити хоойлу, чорудулгалар езугаар организастан база с турар. Хамааты камгалалы онзаланып тура күрүнениң камгалалы быжыглаарына бол чорудулгазын боттан бүгү чоннуң, күрүне э болгаш тус чер бот-б органнарының кир хандыраар хевир болу

Арынны Снежана белеткэн.

Хамааты камгалалының хоочуну Евгения Семизорова.

Россияның ОБЯ-ның юбилейлиг медалын хамааты камгалалының хоочун Л. Мельниковага тывысканы.

ЧЫМЫШТЫГ, БУЯННЫГ ӨРГЭЭДЕ

• Кызылдың хоочуннар бажыңында •

Хоочуннар хүнүнүн бүдүүзүндө кайгамчыктыг хүн таварыштыр Кызылдың хоочуннар болгаш инвалидтер бажың-интернадынга чеде бердивис. Эрткен чылын база бо буянныг өргээге кээп, хоочуннарга байыр чедирип, оларның амыдыралының дугайында бижээн материалыны сактып тур боор силер.

Бо удаада база бажың-интернаттын чурттакчылары болгаш аныкчылары бисти улуг өөрүш-биле уткуп-хүлээп алдылар. Интернаттын девискээри биезги кээр, өскерилген чүве-даа чок, чыла-даа ооң ишти-дашты атайызындан-даа аяныгы, каас болду. Хоочуннарның азында бөлүк апарган ара-чугаалажып, маажым дыш-олуларын көргөш, кижиниң сеткили чайгаар таалап, бээр.

Бажың-интернаттын директору оралакчызы Сергей Чалбаев Ховалыг-биле ужуражып алышты. Амгы үеде интернатта 150 ажыг кижик доктаамал турар. Ук сан-түн янзы-чылдаганның уржундан ден хүнче өскерлип турар билдингир. Маңаа доктаамал чуртап кирери-биле оочурда ооң кижилериниң саны аажок хөй. Аныкчыларның хөй кезин улуг аныкчылар болганда, назы-хары-айы-биле дөгүй берген, аштак, чыдар улус база хөй турар. Чамдык хоочуннар-арел-дөргүлү кээп турар-даа, оларның күзээни дег доктаамал келбес. Кырган кижик ажы-арелдери келбейн баарга, аны сактып олурары дыка болур дээрзин Сергей Чалбаев чугаалады. Ынчанмайнар, кандыг-даа кижикге чоок, ажы-төлү эргим болгай. Аны назынында чуртталгазын эргим кижилери-биле эрттиредер чырык чер кырында аас-кайда боор. Уруунуң уруу-«авай» дээн чаптанчыг аны, ажы-төлүнүң аас-кежин деңге үлөжиксес деп. Чыла-даа интернаттын чурттакчыларының аразында бо бүгүнүң чоруурлар хөй дээрзин билекседим.

Аны солунуң хоочун кижилери Багыт-оол Байкара, Ооржак, Эрензен Тежит оон-даа өскелер. Бо удаада Бады Хереловичке ужурааргалыг болдувус. Ол бисти, караа көзүлбес-даа болза, аажок чиик, сергек бир а чедири берди. Ооң адын анык-оол Хертекович Маадыр боду Бай-Тайганың Тээлиден,

Бажың-интернаттын директорунун оралакчызы Сергей Чалбаевич Ховалыг.

интернатта чурттаа-ла бир чыл ажып турар. Ооң солун чугааларын кижик хондур-даа дыңнап болур хире. Ол мынчаар чугаалаар:

«Амгы үеде сагыш-сеткилимни өйүп чоруур чүүл болза, тыва дылыныстың эреңгей апар чыдары. Анык-өскөн ону херекке албас, боттарының дылынга чугаалавас болу берген. Тыва Республика бирээде — чонундан, ийде — бодунуң девискээринден, үште — чүдүлгезинден, дөртте — дылындан тургустунар деп бодаар мен. Чүдүлгевисти, дылынысты кадагалап арттары эргежок чугула».

Оон аңгыда Бады Ооржактын меңээ чугаалаан чүүлү сагыш-сеткилимни канчаар-даа аажок дүвүрөткен. Бо чылдың август айда Сүбейега «Тыва-Экспо» деп ярмарка-делгелге эрткен болгай. Бады Херелович шевер кижик болгаш, бодунуң кылган чүүлдерин делгеп, анык-өскөнгө арга-сүмө кадары-биле албан-биле автобустап чедип келген. Иштинче кире бээр, делгелгени организаастап турган улустар-ла боор, кижик дээр, эңдерик. Кырган оларның бирээзинден каяа олуруп, кылган чүүлдерин (хөй-даа эвес) делгеп салып алырын айтыраарга, бир херээжен кижик: «Олурар чер чок» — дээш, кырганны хыйыртап көргөн. Дуу кайы ыракта кырганнар бажыңындан албан-биле чедип келген кижик, ам канчаар, соокта эжик чанында шалага олуруп алгаш, черге эт-херекселен делгей

салып алган. Эрткен-дүшкөн улустуң кайгаары-даа аажок. Хевирлей кылган суг сордурар насосту анык оолдарның сонургаары аттыг, кырган оларга тайылбыры кылып, ону көдээге ажыглаарга, кайы-хире ажыктыг дээрзин чугаалап олурган. Ынчап олурда демги херээжен кижик халып келгеш, кырганны үнө бээрин негээр, Бады Херелович чүү-хөөзүн бөлдүнгөш, шымдай-ла оон үнүп чорупкан. Кырганның хомудалы кызыгаар чок.

Кырган кижик чүвениң утказын билбээни чөп болбайн аан, анаа ужур-чөвүн чугаалааш, тайылбырлап бээр турган-дыр ийин. Бады Херелович — 80 хар ажа-даа берген болза, чиик-сергек, кезээде бедик көдүрлүүшкүнүг, чонга арга-сүмезин берип чоруур буянныг кырган. Ооң кеткен хевир-даа арыг, боду-даа кезээде силиг чоруур. Улуг назылыг кижилерге каяа-даа хүндүткелдин демдээн көргүзүп чоруур болза эки-дир ийин.

Хоочуннар-биле шак мынчалдыр сагыш хандыр ажык чугаалашпышаан, янзы-бүрү хемчеглер болур улуг залга кирип келдивис. Ында кезек кижик концерт үндүреринге белеткенип, баянга үдетпишаан ырлажып турлар. Улуг назылыг улуска аңгы-аңгы чогадыкчы коллективтер аалдап кээп, солун концертти доктаамал бараалгадып турар. Бир кезек хоочуннар бильярд ойнаан, аразында аажок хөглүг чоруп турлар. Спортчу оюннар улуг назылыг улустуң кадыын быжыктырарына эргежок чугула. Наталья Сат, Эзир-оол Күжүгет, Зоя Иргит, Чыргал-оол Пижик, Багай-оол Оюн болгаш өскелер-даа бистиң-биле күзелди-биле чугаалажып, интернаттын ажил-амыдыралын таныштырды.

Чурттакчыларның эң улуг назылы 94 харлыг. Хоочуннарны хүнде 4 катап чемгерип, айда бир катап бажын таарып, янзы-бүрү специалистерге кадыын доктаамал хынаттырып турар. Ол ышкаш оларны театр, Улусчу чогаалдыг бажыңы, Тыва культура төвү дээн ышкаш хөй-ниити черлеринче чедирип турары өөрүнчүг.

Улуг назылыг, мерген угаанның эргим кижилеривистиң амыдыралын чырык болдуруп, оларның чагыг-сүмезин эдерери-бистиң хүлээлгевис. Хүндүлүг хоочуннар, силерге узун назыны, каң кадыкты, чырык хүннү сеткилимниң ханызындан күзедим!

Алдыңай БАДЫ-ХОО.

Чингис СААЯНЫҢ тырттыргачан чуруктары.

Тыва хүреш

ЧАЙГЫ СЕЗОН ХАГДЫНГАН

Эрткен дыштаныр хүнде республиканың тыва хүреш федерациязы чайгы сезонну хаап, удавас октябрь 10-12 хүннеринде Моолга эртер көшкүн чоннарның хүрежинге киржир мөгелерниң белеткел-шилелгези кылдыр маргылдааны организаастаан.

Аңаа дөртөн ажыг мөге киржип, аарыкчыларга оларның саны арай эвээш кылдыр сагындырза-даа, хүреш шынарлыг болганын демдеглезе чогуур. А Эрес Кара-Сал, Андрей Хертек олар киришпеске кым тиелекчи болурул деп айтырыг улам тывызыксы бээр-биле дыка солун. Чамдык мөгелер Шагаан-Арыгже, эжи Буян Бүр-бүчүктү деткип, ооң Начын ат алганынга тураскааткан элээди оолдар аразында хүреш маргылдаазынче чорутканын тайылбырлакчының медээзинден билдивис.

хүреш федерациязы (чүгле хүрешке база эвес) деткир болза, ону ажыглап болбайн канчаар. Ынчаарга хүрештин езулуг сегиржип алышыкчының үезинде мөгелерге таарымча чок, хомуданчыг-даа апаар чүүл болза, «кажык тыртары» (жеребьевка) болуп турар. Бо чүүлдү хүрештин дүрүмүнче киригени дыка хөй кижилер, эң ылаңгыя улуг назылыглар, деткивейн турарын билер бис. Бо дүрүмнү киригени хүрешти шалыпкынчыларының аргазы дээрзи билдингир. Тоол шагда ышкаш

Назы-хар талазы-биле улуг-даа болза, хүрештен чыда калбас, хүрешке бердингенин бадыткап чоруур Арзылаң мөгевис Маадыр Монгуш тукту көдүргөн соонда, маргылдаа-даа эгеледи. Баштайгы салыгда Ай-Демир Монгуштуң Алдын-Сай Одайны, Андрей Монгуштуң Омак Кара-Салды, Кара Алдыңың Арсен Ондарны, Шолбан Монгуштуң Начын Наваажалты октаан сегиржип алышыкчынар көрүкчүлерниң сонургалын оттурду.

16 мөге артканда, кечим финалда Оттук Доржукай Амир Ховалыгга, Сонам Соян Сергелең Ондарга, Шолбан Монгуш Андрей Монгушка, а Кара Алдыңың Аңгыр Кууларга октааттылар.

Улдуң финалга Сергелең Ондарны Арзылаң мөге Маадыр Монгуш, Аңгыр Кууларны Сайын-Белек Түлүш, Андрей Монгушту Ай-Демир Монгуш, Алексей Монгушту Амир Ховалыг тус-тузунда октап алдылар.

Чартык финал. Амир Ховалыг Маадыр Монгушту, Сайын-Белек Түлүш Ай-Демир Монгушту октаан.

Түннел хүрешке Начын мөге Амир Ховалыг эжи Арзылаң мөгевиске кажыкка (жеребьевка) чедир хүрешкеш, октап, чайгы сезоннуң хаашкынының чемпиону атты чаалап алды.

Мен үстүндө «Улдуң», «Кечим» деп сөстөрнү хүрештин билдингир аарыкчызы, композитор Амур Хоюгбанның чугаазының аайы-биле киридим. Хүреш маргылдааларының көрүштүг, шалыпкын болурун хандыргы дег саналдарны бо-ла кириген чоруур кижик болгай. Бол удаада ол база бир чугула саналды кириди. Ону сонургап көрээлинер.

А.Хоюгбан: «Улдуң» (дөрттүн бири финал), «Кечим» (сестин бири финал) деп сөстөрнү, бир эвес

чайны шалыңындан, кышты хыраа-зындан билип туруп бээр, бо шагда окта таарышпас-ла болгай.

Ийе харын, «кажык» дүрүмге турар-ла ыйнаан. Ынчаарга «кажыкка» четпейн чыткаш, мөгелерниң дарый октажып кааптары байдал бар-дыр ийин. Ол чүл дээр, кажан мөгелер «дөрт хончуга» хүрежи берген соонда, тудуш адырып болбас, салдынмас ужурулуг. Кайы-бир мөге содактан сегирип алган тудужун салыптар болза, ону октактан деп санаар. Бо таварыл-

гада мөгелерниң дүргөн октажып кааптары чайлаш чок. Чүге дээр, колдуунда октадыр деп барган мөгелер холун салыпкаш, чаа турушту ээлепкеш, сегиржип алышыкчыны саададып туруп бээр ышкажык. Бо чаа чүүл эвес-тир. Хакас улустуң хүрежинде ыңдыг дүрүм бар ышкаш чүве. Ынчангаш чоорту херек чогуңдан «кажык» боду-ла чиде бээр ужурулуг.

Бо саналды дыңнап орган көрүкчүлөр база чүүлдүгүнүп, деткип орду. Аңаа хамаарыштыр айтырыгны спорт удуртукчуларындан манаар бис. Амдыызында чараш, солун хүреш дээш мөгелеривиске четтиргенивисти илеретпишаан, Моол черге база улуг тиилелгелерлиг болурун күзеп каалынар.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Аныктардан дудак чок, эстиг-ле хоочунар!

ОКТАБРЬ 5 – РОССИЯДА БАШКЫ ХҮНҮ

БАШКЫНЫҢ ӨӨРҮШКҮЗҮ

Башкы — эң-не буянныг, хүндүлүг, берге мергежил. Ынчангаш башкы кижилер ханы билигил, кандыг-даа кижилер-биле чугаалажып, өөреникчилериниң сагыш-сеткилин хандыр билип, олар-биле ажилды шын удуртуп, бүзүрелдиг чөлөнгиш болур уjurлуг.

«Төөгүнү кажан-даа мегелеп болбас. Төөгү билбес азар — төрөл билбес түрээр» дээни-биле дөмей, төөгү эң кол эртемнерниң бирээзи, ынчангаш мен төөгү башкызы «Россияның улус өөредилгезиниң тергини», «Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг башкызы», 2008-2009 өөредилге чылының түңнелдери-биле «Өөредилге» деп мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдин угланышкыны-биле эң-не эки көргүзүлгелерлиг болуп, чүгле кожуунда болгаш Тывада эвес, Россия Федерациязынга шылгарар, Россия Федерациязының Президентизиниң грантызының эдилекчизи болган, Өвүр кожуунуң төөгү башкыларының ажил-ижин углап-баштаар каттышкан методиктиг каттыжышкынның удуртукчу дагдыныкчызы, Хандагайты ортумак школазының арга-дуржулгалыг төөгү башкызы Галина Кызыл-ооловна Кууларның буянныг ажил-херээн бижижесдим.

Галина Кызыл-ооловна — 1977 чылда Хандагайты ортумак школазының, 1981 чылда Красноярск хоорайда күрүнениң башкы институтунуң төөгү салбырының доо-

зукчузу. Школачы үвисте практика эрттирип келген аныяк башкының эрттирип турганы төөгү эртемни өөреникчилери бистер бола сактып чугаалажы бээр бис. Быжыг билигни бээр дээш кандыг солун кичээлдерни эрттирбээн дээр: кичээл-оюннар, кичээл-викториналар, кичээл-харыылар, кичээл-аукцион, кичээл-таныштырылга, кичээл-семинар дээш, башкылар ажилында бар-ла чаа хевирлерни ажыглап чоруур талантылыг башкыларның бирээзи-дир деп ам үнелелди бээрден чалданмас мен. Ындыг кичээлдер өөреникчилерниң демниг ажилдаарына, билиглерни немей билип, тып, болушкуннарны шын сактып алырынга чугула херек деп чүвени билген бис. Ол хире хөй чүүлдерни билер, арга-дуржулгалыг улуг-даа болза, Галина Кызыл-ооловна — үргүлчү билини бедидип, конференция, семинар, курстарга киржип, өөренип чоруур мергежилге бердинген башкыларның бирээзи. Башкыыстың кичээлди буу-хаа эрттирип, далажып турганын өөреникчилери бистер сагынмас бис. «Эгелеп алган чүүлүн эчизинге чедирер, ынчан кижиниң амыды-

Галина Кызыл-ооловна — Россияның улус өөредилгезиниң тергини.

ралы чиик, оруу ажык болур, чалгаа чорук эки чүүлге чедирбес» — деп, башкы өөреникчилерин бола угаадып чугаалай бээр кижилер. Ол — кандыг-даа кижиниң ажы-төлүнге билиг-мергежилдин дамчыдып, дуза кадып чоруур, туруштуг, негелделиг, хөйүнү бодап, деңнеп билиринге өөредип чоруур башкы.

Улус өөредилгезиниң шугумунда хөй чылдарда ажилдаан арга-дуржулгалыг башкыыс бо үеде мээң ажы-төлүмнү эртем-билиг-биле чүглээн башкы, аңгы-аңгы чылдарда 6 доозукчу класс-тарның удуртукчу башкыыс бооп,

доозукчуларын амыдыралдың узун ак оруунче үдээни узун төөгү дээрзи билдингир. Ооң доостурган өөреникчилериниң аразындан кандыг мергежилдин кижилери чок дээр: эрге-хоойлу ажилдакчылары, башкылар, эмчилер, сайгарлыкчылар, саң-хөөчүлөр...

Галина Кызыл-ооловнаның талантылыг өг-бүлезин республикада танывас кижилер ховар боор, ооң өөнүн ээзи Валерий Николаевич Куулар — ниити аарыглар эмчизи, Өвүр кожуун эмнелгезиниң улуг эмчизи, республикада билдингир спортчу, шыдыраага

спорт мастеринге каа төлүн эртем-билиг, ажыктыг, ниитилегежилер кылдыр кижиниң үлүг-хуузу да Валерия — Уралды юридиктиг университетиниң укукчузу, Кызыл кожу рорунуң дузалакчызы публиканың шыдыракаш дакпыр чемпион шахматка спорт маст Айдыс — экономист, Николай — Кемерово күрүнениң медицинаның диш эмнээр дооскан эмчи, а х Доржу, керни Чойга студентилер. Эргим б ийи уйнуктарының ы авазы, дунмаларына орнун солуп чоруур быжыг деткимче, ч сүмелекчизи. Ол — ажилында, школа амы өзүп оор чаа салга арга-дуржулгалыг, үн солун-сеткүл тавары чоруур автор, бөдү чонун алгап-мактап жикчи, «Шын», «Чаа с нарының хүндүлүг аа хөй шүлүктөрүн автор Башкылар хүнүн тавар кывыстың чымыштыг а ам-даа чогадыкчы үр чедишкенин, ак кежики, кадыкшылды лерниң хөй-хөй санна ларыңар ам-даа силе чоруурун алгадыыс,

Айлаң

Кызылдың өөредилге черлерин

СЕТКИЛДЕН БЕРДИНГЕН МЕРГЕЖИЛ

Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникуму Тываның хоочун өөредилге черлериниң бирээзи дээрзин кончуг эки билер бис. Ооң атсывы эргиде турганындан амгы үениң аайы-биле өскерилген дээрзин демдегеп каалыңар. Амгы ады үениң тыныжы-биле дыка дыңзыг дыңналыр. Ынчангы кооперация техникумун доосканнар бистиң республикада хөй дээрзи билдингир, оларның дыка хөйү чер-черде ынчангы хереглекчилер ниитилелдериниң — райполарның магазиннеринге, хөй-ниитиниң чөмөнчилге черлери — столоваяларына ажилдап турганнар. Ынчангаш ол улус ажил-агыынга салдарлыг бир өөредилге чери бооп турганы таварылга эвес.

Ол мергежилдер кайы-даа үеде чугула херек дээрзин амыдырал бо удаада база бадыйтаан. Техникум бо хүннерде өске мергежилдер-биле чергелештир хөй-ниитиниң чөмөнчилгезиниң технолог ортумак мергежилдиг специалистерни белеткеп турар. Бо өөредилге черинге кээп турар кижилер ында столовая бар дээрзин билерлер. Ол таварылга эвес. Мында өөренип турар технолог мергежил чедип алыр дээр сургуулдар ол-бо черлерге-даа эвес, а техникумунуң бодунга, ол столоваяга мергежилдинге өөренип, ооң баазазына бүдүрүлгө практикасын эртип турарлар. Техникумунуң столоваясында аш-чем амданныг дээр чугааларны кижилер бо-ла дыңнап болур. Чүге дизе мында мергежилдиниң тергиннери ажилдап турар. Сеткилден бердинген мергежилдин кижилери-дир. Ынчангаш-ла ыңдыг боор ийин, сургуулдарның белеткеп кылган аш-чем база дыка амданныг. Арга-дуржулгалы байлак, белеткеп кылып турар чөмөнчө чаагай сагыш-сеткилин берип турар чөмзиг холдуг мастерлер турда, аш-чем чүге хоомай болур боор деп, атка багай. Башкы-

ларының мурнунга оларның хүн бүрү берип турар уран өөредин херек кырынга бадыйтаар апар болгай, чогадыкчы, дилээшкенин чоруу-биле чоорту оларындан бир базым мурнай-даа берзе, чүү деп! Бүдүрүлгө башкылары аңаа өөрүүр, чоргаарлары, ол дээрге оларның сургуулдары-дыр. Оолдар, кыстарның чедишкени — башкының эки ажилының түңнели-ле болур болгай.

Хөй-ниитиниң чөмөнчилгезиниң специализиниң мергежили кажан-даа, каяа-даа херек деп дорт чугаалап болур. Ол мергежилди шилип алган, аңаа сагыш-сеткилинден бердинген аныяк кижини канчап магадавас, үнелес боор, дыкала чараш, ажыктыг ажил-дыр деп үнелээр уjurлуг бис. Ооң алыс ханы уткаын билер кижилер мээң-биле каттыжар боор. Ооң-биле кады ол мергежилге дорт хамааржыр чугула бир билишкени маңаа чугаалап каары артык эвес, сургуулдар ыяк билер алышнар: чаагай сеткилдиг кижилер повар болур уjurлуг, аар сеткил, багай сагыш-сеткил-биле чем кылып болбас.

Шак мындыг чаагай хөөн-биле бо чугааны Долума Дегеевна Хер-

Долума Дегеевна ХЕРТЕК.

тек-биле уламчылаар аргалыг болдум. Долума Дегеевна-биле таныжаалыңар: техникумда ол бүдүрүлгө өөредилгезиниң мастери болурундан аңгыда, ында столоваяның эргелекчизи. Ооң-биле чергелештир ол хөй-ниити чөмөнчилгезиниң продуктуларының технологиязы деп мергежилди сургуулдарга өөредип, башкылап турар. Техникумда ооң ажилдап турар үези он ажыг чылдар-биле санаттынар. Хереглекчилер кооперациязының Сибирь университетин «хөй-ниитиниң чөмөнчилгезиниң инженер-технологу» деп мергежилдиг дооскан. Мергежилдиниң талазы-биле арга-дуржулгалы байлак болурундан аңгыда, ажилында доктаамал чогадыкчы дилээшкениде.

Техникумунуң столоваясында өөредилге чериниң ажилдакчыларындан, сургуулдардан аңгыда, даштырдан үнген-кирген кижилер база моон чөмөнчил турар. Долума Дегеевна Хертектин адынга макталдың сөстөрүн мен, бодум хуумда, база орта чоруп тура, дыңнаан мен. Башкызының аалчыларын чазык-чаагай хүлээп алыр чаңчылың сургуулдары өттүнкүсээр, ооң

ол чаңчылын үнелээрлер. Техникумну дооскаш, боттаңнап ажилдап турар үезинде бүдүрүлгө башкызының демги-ле онзагай овор-хевирин каракка чуруттунуп келири чугаажок. Эки кижилер ол хире үлөгөрлиг, үнелиг.

Чөмөнчилге чериниң эң кол аалчызы — аңаа чөмөнчил кээп турар кижилер, ынчангаш оларга төлөпти-биле бараан болуру деп билишкенин сургуулдарына бола чагыыр. Амгы үеде кандыг-даа ажилда, ылаңгыя хөй-ниитиниң чөмөнчилге черлериниң аразында чижилге дыка улуг дээрзин сургуулдар база кончуг эки билер, мастер башкыларының чагыс сөзү ол байдалды доктаамал сагындырып, билиндирип келир.

Техникумунуң столоваязының дугайын чугаалап тура, Д.Д.Хертек дараазында чүүлдерни мурнады чугаалаар болду.

— Бистиң столоваяның кол-ла сорулгалы — техникумунуң сургуулдарына амданныг, чиик өртөктиг аш-чемни белеткээр. Өг-бүлелеринде чурттавайн, өөренип турар уругларга ол чугула айтырыг дээрзин билер турар бис. Бирээде, ол. Ийиде, чөмөнчү шынары, ооң ассортиментиниң элбек, байлак болуру. Ооң-биле кады мергежилдиниң аайы-биле столоваяда практика эрттирип турар сургуулдар эштерин боттарының белеткээни амданныг чөмөнчилге чөмгөрерин улус күзелди-биле чип турар болза, кончуг эки-дир. Бистиң менювусту эскерер болзунарза, ооң ассортиментизи — байлак. Ону тургузарда сургуулдарның күзелди база дыңнап, өөренип турар бис. Бисте өөренип турар сургуулдар технологтуг дериг-херекселдерни негелде езугаар ажыглап билерлер. Ооң-биле кады олар күш-ажылды организаастаар

херекке, ооң үндезин шингээдип ап, өөренип Күш-ажылдың айыыл бүдүрүлгө санитария сагыры, өртке удур дээр чижиктиг айтырыг чугула кичээнгейде. Билири дег эки херек Херээжен, эр-даа чугула чүүл-дүр ол. Билири турар сургуулдар ниитиниң чөмөнчилге күзелди-биле ажилда эки диттип турарын биске өөрүнчүг. Хуузап турарлар база б өөренип алган билиглерүлгө ажыглап, ону улашыдып, чонунга мактал нерге чоргаарланып тур чылын өөренип кирген биле ажилывыс эгелз кумунуң удуртулгалыг столоваязының ажилы улуг дузаны көргүзүп дизе ол өөредилге баа турар болгай. Ынчангаш ны улам чаартып, эде киннер чорудар хөмчөгүнү турары бистерни у кирип турар. Столовад эгин кожа, кады ажил, коллегаларымның ажил биле үнелээр мен, демни ажил-херек бүдүнгүр бозин шупту эки билер Т.Үениң аайы-биле оларны дып, сүмелеп турары чөмөнчилерниң кайызын боор, оларны күзелдилип ап, ажыглап, үнелеп

Чугаавысты доозуп Т.Д.Хертектин бодалга келдим: «Бирээде бо хире бердин сеткилдиг кижилер ажил столоваяның аш-чем болбайн канчаар. Ооң эжелер амыратпас бооп ту чажыды ында болбайн»

Вера Ку

ЧАРЛАЛ

Тыва Республиканың Үлетпүр болгаш энергетика яамызы Тыва Республиканың Чазааның 2012 чылдың сентябрь 18-те № 503 доктаалы-биле бадылааны "Тыва Республиканың биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң субъектилеринин бүдүрүлгезинин энергия шынарын экижидеринче угланган программаларның хемчеглерин боттандыраары-биле холбашкан чарыгдалдарның чамдызынга субсидия бээринин дугайында" дүрүм езугаар биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң субъектилеринге субсидияны тыпсырының конкурсузун 2012 чылдың октябрь 1-ден эгелеп эрттирерин чарлап тур.

Тыва Республиканың Үлетпүр болгаш энергетика яамызының 2012 чылдың сентябрь 27-де № 90 доктаалына капсырылга

Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң субъектилеринин бүдүрүлгезинин энергия шынарын экижидеринче угланган программаларның хемчеглерин боттандыраары-биле холбашкан чарыгдалдарның чамдызынга субсидия бээринге конкурстуг шилилгени эрттиреринге конкурс документациязы I. Нийти кирилде

1.1. Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң субъектилеринин бүдүрүлгезинин энергия шынарын экижидеринче угланган программаларның хемчеглерин боттандыраары-биле холбашкан чарыгдалдарның чамдызынга субсидия бээринге конкурстуг шилилгени эрттирер сорулга-биле бо конкурс документациязын белеткээн.

1.2. Конкурстуг шилилгезин биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң субъектилеринин бүдүрүлгезинин энергия шынарын экижидеринче угланган программаларның хемчеглерин боттандыраары-биле холбашкан чарыгдалдарның чамдызынга субсидия бээринге конкурстуг шилилгени эрттирер сорулга-биле бо конкурс документациязын белеткээн.

1.3. Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 6.11. Тыва Республиканың Үлетпүр болгаш энергетика яамызы конкурс шилилгенин организатору болур.

Харылзажыр телефоннары: (394)22-17-00, (394)22-5-86, (394)2-5-16-99.

II. Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң субъектилеринин бүдүрүлгезинин энергия шынарын экижидеринче угланган программаларның хемчеглерин боттандыраары-биле холбашкан чарыгдалдарның чамдызынга субсидия бээринге конкурстуг шилилгени эрттиреринге киржиринин негелделери

2.1. Билдириништин кирикчизи субсидия биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң субъектилеринин бүдүрүлгезинин энергия шынарын экижидеринче угланган программаларның хемчеглерин боттандыраары-биле холбашкан чарыгдалдарның чамдызынга субсидия бээринин дугайында" дүрүмүнүн (дараазында) № 1 капсырылганында айтылган кирикчизи;

2.2. Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң субъектилеринин бүдүрүлгезинин энергия шынарын экижидеринче угланган программаларның хемчеглерин боттандыраары-биле холбашкан чарыгдалдарның чамдызынга субсидия бээринин дугайында" дүрүмүнүн (дараазында) № 1 капсырылганында айтылган кирикчизи;

2.3. Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң субъектилеринин бүдүрүлгезинин энергия шынарын экижидеринче угланган программаларның хемчеглерин боттандыраары-биле холбашкан чарыгдалдарның чамдызынга субсидия бээринин дугайында" дүрүмүнүн (дараазында) № 1 капсырылганында айтылган кирикчизи;

Электроннуг почта-биле харылзажырының адреси:

minprom@tuva.ru
econom@minprom.tuva.ru

1.4. Конкурстуг чарыг киреринин адреси: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 6.11. Тыва Республиканың Үлетпүр болгаш энергетика яамызы, чылыдылга-энергетика комплекзинин килдизи.

Конкурстуг шилилгезинге киржиринин чарыгны 2012 чылдың октябрь 1-ден декабрь 1-ге чедир кирер.

1.5. Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың май 21-де № 210 доктаалы езугаар биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту деткиринин айтырылганының талазы-биле Тыва Республиканың ведомстволар аразының конкурс комиссиязы (дараазында - комиссия) конкурстуг киржикчилеринин чарыгларын сайгарып көргөш, үнелелди бергеш, тиелекчилерин илередир.

хоолгазын;

— Тыва Республиканың девискээринде турар черинин аайы-биле үндүрүг органының учедунда россияжи организацияның тургустунганының дугайында херечилелдин хоолгазы азы Тыва Республиканың девискээринде турар черинин аайы-биле үндүрүг органының учедунда ол кижинин (хууда сайгарлыкчыларга) тургустунганының дугайында херечилелдин хоолгазын;

— тургузукчу документилеринин хоолгазын (юридиктиг черлерге);

— дүрүмүнүн № 2 капсырылганы езугаар ажилчыннарның ортумак санының дугайында справканы;

— энергия камналгазының талазы-биле программаның хоолгазын бижимел тайыл-

быры катай;

— дилеп турары субсидияның хемчээлинин санаашкынын бижимел тайылбыры-биле катай;

2.2. Документилеринин бодун көргүзери-биле эккээр.

2.3. Бүгү кирип турар документилер майыкка долдуртунган болгаш чагыг кирикчизинин адын салганы-биле база таңмазы-биле шыныттынган болур ужурулгу база ол ышкаш шупту документилерин чыып тургускаш, аңгы папкага суккаш, организаторже кириер.

2.4. Конкурс шилилгезин эрте берген чагыг кирикчизинин документилерин дедир эгитпес.

2.5. Чагыг кирикчизи азы ооң төлээзи кириген документилерин камгалаары-биле комиссияның хуралына киржир эргелиг.

2.6. Бир эвес чагыг кирикчизи кандыг-бир чылдагаан-биле документилерин камгалаарына киржип шыдаас болза, ооң төлээзи тургустунган чурум-биле долдуртунган бүзүредилге бижикти конкурстуг организаторунга кириер.

2.7. Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң субъектилерин (дараазында - БОСС субъектизи) чарыгдалдарын документилер-биле бадыткаанда, дүрүмде айтылганын езугаар субсидияны дараазында таварылгаларда бээр:

а) энергия камналгазының талазы-биле специалистерин өөредиринин программа-лары-биле, ооң иштинде ISO 50 001 стандарт талазы-биле энергоменеджмент системазына өөредилгени эрттирер, ажилдакчыларының билиг-мергежилерин бедидерин чедип алганда.

Субсидияның эң үстүкү хемчээли саң-хөө чылында чарыыр чарыгдалдарын документ езугаар бадыткаанда, ооң 50 хуузу, ындыг болзажок БОСС-тун чаңгыс субъектизинге 500 муң рубльден көвүдес.

Бо дужаалдың 2.1. пунктузунда айыттылганы-биле субсидия алырынга чагыг кирикчизи кол документилерден аңгыда, энергия камналгазы-биле холбашкан айтырылгалар талазы-биле өөредилгени эрткен документинин хоолгазын конкурстуг организаторунга кириер;

б) бүдүрүлгениң энергетика шугумун шинчилээр ажилдарны чорутканда. Субсидияның эң үстүкү хемчээли саң-хөө чылында чарыыр чарыгдалдарын документ езугаар бадыткаанда, ооң 50 хуузу, ындыг болзажок БОСС-тун чаңгыс субъектизинге 1,5 млн. рубльден көвүдес.

Бо дужаалдың 2.1. пунктузунда айыттылганы-биле субсидия алырынга чагыг кирикчизи документилеринге немей, энергетика шугумун шинчилээринге керээниң азы энергосервис керээлеринин (дугуржулгаларының) хоолгаларын база ол ышкаш энергетика паспортунун хоолгазын (бир эвес бар болза) конкурстуг организаторунга кириер.

в) энергетиканың эки шынарлыг технологияларын, дериг-херекселдерин болгаш материалдарын садып албышаан, ажылгалла

киирери-биле холбашкан ажилдарга. Субсидияның эң үстүкү хемчээли саң-хөө чылында чарыыр чарыгдалдарын документ езугаар бадыткаанда, ооң 50 хуузу, ындыг болзажок БОСС-тун чаңгыс субъектизинге 3 млн. рубльден көвүдес.

БОСС-тун субъектилерин бо пунктунун "а" биле "б" иштиги пункттары херек кырында күүсеттингенде, Россия Федерациязының Энергетика яамызының 2010 чылдың апрель 19-та № 192 дужаалы-биле бадылааны төлевилел документация езугаар ыял-ла энергетика шинчилелдинин түнелдери-биле тургустунган энергетика паспортунга негелделеринин № 21 капсырылганында майыкка энергия камналгазының база энергетика шынарын бедидер талазы-биле хемчеглеринин чаңгыс аай даңызын киригенде субсидияны тыпсыр.

Бо дужаалдың 2.1. пунктузунда айыттылган документилерге немей субсидия алырынга чагыг кирикчизи дараазында документилерин организаторга кириер:

— энергетиканың шынарлыг технологияларын, дериг-херекселдерин болгаш материалдарын садып албышаан, ону кириеринге керээлеринин хоолгазы;

— энергия камналгазының талазы-биле хемчеглерин эрттирер сорулга-биле ачыдуз көргүскенин, ажилды кылганын, дериг-херексел азы материалдар садып алганын бадыткаан документилеринин хоолгаларын: кылдырган ажилдарның актылары, счетфактуралар, барааннарның капсырылда бижии болгаш өске-даа документилери (бар болза);

— кылып чоруткан ажил-хемчеглеринин шынарының санаашкынынга тайылбырлыг бижикти (тускай майыкка).

2.8. БОСС-тун субъектилеринге субсидияларны дараазында байдалдарда бербейн барып болур:

— 2007 чылдың июль 27-де "Россия Федерациязында биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту хөгжүдеринин дугайында" № 209-ФХ федералдыг хоойлунун 14 чүүлүнүн 3 биле 4 кезектеринде айыттылган ажил-чорудулганы чорудуп турар болза;

— бо дүрүмде айыттылган документилерин кирибээр таварылгада азы шын эвес медээлер кириген документилер болза;

— субсидия бээринин негелделери күүсеттинмээн болза;

— БОСС-тун субъектизи ооң мурнунда күрүне деткимчезин көргүзеринин чурумун болгаш негелделерин хажытканын шынзыткан үден эгелеп ооң иштинде күрүне деткимчезинин акша-хөрөңгизин тускай сорулгага ажылгаарын хандырбаанындан үштен эвээш чыл эртпээн болза;

— ооң мурнунда бюджеттен эгидилгелиг бюджет акша-хөрөңгилерин үе-шаанда эгидер хүлээлгени күүсетпейн турган болза.

2.9. Деткимчени алыр болган БОСС-тун объектизи № 34 капсырылга езугаар деткимче алыкчызының долдуртунган анкетазын кириер.

(Төлевирлиг).

Стол тенниси

ЫНАК ОЮНУН ОЙНАВЫШААН...

Эрткен дыштаныр хүннерде "Сүбедей" спорт комплекзинге стол теннинге республиканың 18 акпыр чемпиону, РФ-тин стол теннинин федерациязының кежигүнү, ТР-нин культуразының дарыг ажилдакчызы Анатолий Сереннин кубогу ээш стол теннинге маргылдаа болуп эрткен. Республика чергелиг мындыг маргылдаа ооң мурунда үш чыл улаштыр эрткен. Бо удаада ол елорусстан, Киргизиядан, Кыдаттан төлээлер кээп иришкени-биле делегей чергелиг болуп эрткен.

Маргылдааның байырлыг ажы-жанынга ТР-нин стол тенни федерациязының хүндүлүг иштинин Анатолий Сергеевич Сереннин Дээди Хуралының аментизинин даргазы Кан-Даваа, ТР-нин аныктар тиказының болгаш спорт тиказы-биле сайыды Уран-кыс олар байыр чедиргеш, республика стол теннинин спортун сайзырадырынга ооң кирип келген улуг үлүг-хуузу демдегеп, А.С.Сереннин кубогу дээш эртип турар маргылдаалар аныак-өскенге улуг кижизидикчи рольду ойнап турарын айтып, өөрүп четтиргенин илередип, аңаа кадык-шылды, аас-кежикти күзээн. Маргылдааның киржикчилеринге ынак оюнун мага хандыр ойнап ап, эш-өөрү-биле дыштанып, эш хуузуун

мөөрейинге тиелекчилер болурун күзээн.

Маргылдаага бо чылын кажангызындан-даа хөй киж киришкен — 130. Оларның аразында шаанда кады ойнап чораан эш-өөрлери Мария Шырапты (Кызылдан), Ульяна Хертекти (Мөңгүн-Тайга), Алдынмаа Назытыны (Чаа-Хөл), Раиса Ондарны (Кызыл) көргөш, ам-даа ынак оюнун кагбаан, бот-боттары ужуражып келгенинге амырал турарынга, спортчу күш-деңгелин чидирбээнинге өөрүп турдум.

Маргылдааның киржикчилерин назы-хар аайы-биле үш бөлүккө чарып мөөрейлештирген. Школа-чылар аразындан Кызыл хоорайдан Айлана Дамчай тиелеп үнгөн. 2-3 дугаар черлерин Даң-Хаяа Ооржак биле Чайзат Каева ээлээн. Аныктардан Шагаан-Арыгның чурттакчызы Шеңне Биче-оол тии-

лекчи болган. Аңаа каш-ла сан четпейн барып, Аяна Чындаа-ийиги черни, Кызылдан Регина Ондар үшкү черни алган. 35 хардан өрү назылыглар аразында Кызыл кожуунун төлээзи Данара Дырткы тиилекчи болган. Ол республиканың каш дакпыр чемпиону Мира Монгушту безин бо удаада удуп каапкан. Ол-ла кожуунун төлээзи Шораана Монгуш үшкү черни ээлээн.

Элээди оолдардан Түмен Дугар-оол чемпион болган. Оттуг Оюн биле Чойган-оол Монгуш 2-3-кү черлерин ээлээн.

Эр улус аразында Барыын-Хемчиктен Алдар Ондар чидиг демиселдин түнелинде тиилекчи болуп үнгөн. Шагаан-Арыгдан Денис Содунам биле Чаа-Хөлден Артем Чомолдай 2-3-кү черлерин ээлээн.

Хоочуннар (40 хардан өрү) аразындан Кызыл хоорайдан Май-оол

Монгуш чемпион болуп үнгөн. Шагаан-Арыгдан Олег Куулар-ийиги, Барыын-Хемчиктен Александр Шири үшкү черлерин алган.

Эштиг ойнаар оюнун түнеллинде Улуг-Хемнин төлээлери Шеңне Биче-оол биле Аяна Чындаа кызылчылар Айлана Дамчай база Регина Ондар олар-биле ойнаан, улуг-хемчилер чемпионнаан. Эр улус аразында Очур Шомбак (Кызыл) биле Алдар Ондар (Барыын-Хемчик) удурланыкчылары Денис Содунам биле Артем Чомолдай (кайызы-даа Шагаан-Арыг) оларны удуп каан.

Тиелекчилерге медальдарны, дипломнарны тывыскан болгаш ортектиг белектерин берген.

Маргылдаа нитизи-биле бедик деңгелге эрткен болгаш, организа-торларның-даа, ойнакчыларның-даа, көрүкчүлеринин-даа сагыш-сеткилинге аажок таарышкан.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Бомбурзектиң судалы

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ ДЭЭШ ЧАЗАК ХАРЫСАЛГАЛЫГ

Россияның Чазаның Даргазының оралакчызы Аркадий Дворкович бир катап журналистерге Чазакта эң харысалгалыг ажил көдээ ажил-агийы деп демдеглээн.

Ол айтырыг Россияның хамаатыларын бир хүнде үш катап-эртенги, дүштеки болгаш кезээки чемнерни чип турар үеде дүвүредир чугаажок.

Ооң уламындан бо чылдагы кандашкын айтыры бисти дүвүреткен, чоокку чылдарда аш-чем рыногунда салдырган сорулгаларны күүседир арганы ол бербейн барбас ирги бе? Хүн бүрү алыр аш-чем барааннарынга өртөк өзүлдөзүн болдура бербес бе? Ону доктаадыр дээш Чазак рынокче киржип, өртөк өзүлдөзүн доктаады бербес бе?

— Садып алыкчыларның негелдизин хандыраарынга өртөктер доктаадырындан болгаш талоннар тургузарындан өске аргалар бар деп, Аркадий Дворкович чугаалаан. Аш-чем өртөктеринин дугайын чугаалап тура, элээн каш чылдар дургузунда чүү болуп келгенин база катап сайгарар уjurлуг бис. Көдээ ажил-агий дээрге агаар-бойдустан хамааржыр адыр болгай, ынчангаш өртөктер оон дыка хамааржыр. Элээн каш чылдар бурунгаар көдээ ажил-агий продуктуларының өртээ хенертен

өскөн ышкакжыгай. Ооң соонда ол барааннарның, ылаңгыя тарааның болгаш кырлыг-караның, өртээ бада берген. Бо чылын чамдык тараа болгаш чигир дээр ышкак барааннарның өртээ өзүп болур, а өскелери хевээр артар.

Ындыг болганда аш-чем рыногунга инфляция улуг эвес болур — деп, ол чугаалаан.

ДУЖУЛГЕ АРТАРЫ-БИЛЕ

Саакашвилиниң айтышкынын езугаар чеже бадыйлашкыннарны «чуруп» алырын Грузияның оппозициязы санап турар.

Грузияда парламент депутаттарының соңгулдалары болуп турар. Хоойлу ажилдакчылары Тбилисиге эвес, Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында өлүрткен дайынчыларның Кутаисиде тургускан тураскаалын Саакашвилиниң айтышкынын езугаар буза тевискен черниң чоогунга хуралдаарлар.

Грузияда «Чаңгыс аай национал шимчээшкын» (ЧНШ) партиязы «эң хөй сан алганы-биле» тиилээр деп санап турган. Чүге дээрге хуусаа дооступ турар парламентиңде 150 мандаттың 120-зи Саакашвилиниң талалакчыларында, ол чедишкынни катаптаар бодаан. Ооң уламындан Саакашвили ам-даа беш чыл дургузунда эрге-чагыргага олурар аргалыг апаар.

А оппозицияның талалакчылары ону Британияның хааны азы араб шейх ышкак, дээди албан-дужаалга бүгү назынында олурар

сорулгалыг деп санап турар. Барыын чүк чурттарының массалыг информация чепсектеринге ол интервью бергеш, бодун Ататрюкка азы де Голльга деңнээни ыңдыг бодаалдыг тыптырынга барымдаа болган. Ынчалза-даа Саакашвилиниң ол албан-дужаалга кажанга чедир олурарын Вашингтон айтып бээр деп, олар санааннар. Амдыызында Саакашвили бодунун «ээлеринге» тааржып турар.

АКШ-ТА ШЕРИГ ЧЕДИШПЕЙН ТУРАР

АКШ-та «Дайылдажыр аргазы чок, эмин эрттир семис» деп илеткелди парлаан.

Америк эр кижилерниң хөлүн эрттир семис чоруу шериг херээнге улуг айыылды дигерелдирип турар, ооң уламындан ниити айыыл чок чорукка база уржуктуг болуп турар деп ол илеткелде айтылган. Ылаңгыя амгы үеде бичии оолдарның хөлүн эрттир «чооннал» турарындан келир үеде шеригче кырган кижилерни келдиртиринче чедирип болур. Шериг назылыг семис оолдарның саны шапкын өзүп турар. 17-ден 24 хар чедир назылыгларның 25 хире хуузу семис болуп турарындан берге үелер туруп келзе, Пентагоннун келдиришкин планын үстүп болур деп, эксперттер санаан.

Чүгле ол эвес, чамдык аныяк оолдарның кеземче херээнге онаажып чорааны, эртем-билииниң чедишпеи база шериг албанынче келдиртиринге шаптык болуп турар, оларның саны 75 хуу четкен.

«Российская газета» солунун материалдарындан белеткээн.

Төрүттүнген хүнүңер-б

Бистиң ачавыс, хөй санныг уйнуктарының кы Алексей Кижиролович ОЮН октябрь 5-те 59 харлаа, бүгү-ле чүүлдерге экини күзевышаан, дараазында о бараалгаттывыс.

Чурттап эрткен чылдарының дургузунда Чүнү черле көрбедин дээр, күжүр ачай, Шуурганныг, хаттыг-чаыстыг кандыг-даа бол Чуртталга дээш аткаар баспайн, кызып чорд Огун, кызың өстүрер дээш, Олут орбайн, чыдын чытпайн Бергелерни ажып эртип, Белен чүве көрбейн чордун. Ада болуп, ажил кылып, Уштап-баштап чагырар сен, Ава болуп, аш-чем кылып, Ажы-төлүң чөмгерер сен. Таңды кожуун Кочетовка Трактористеп, малчыннап-даа Ажыл-ишке бердингениң Арат чонун шупту билир. Ачавыска ам бо хүнде Аас-кежик күзевышаан, Ажы-төлү, уйнуктары Алгап тур бис, йөрээп тур бис.

Хүндүткел-биле уруглары, оолдары, кенээттери база хөй санныг уйнуктары.

Башкы хүнү-биле!

Эргим, ынак, хүндүткелдиг ававыс, Россия Федерация өөредилгезиниң хүндүткелдиг ажилдакчызы, күш-хоочуну, Сүт-Хөл кожуунун Кара-Чыраа школазында б хөй чылдарда өөредилге шугумунга удуртукчу аж ажилдап, ажы-төлүңге бараан болуп чоруур Сапьянаковна ОНДАРГА Башкы хүнүн таварышты чедирбишаан, дараазында одуругларны бараалгаттывыс.

Аныяндан шилип алган эртемиңер Ажы-төлдү өөредип кижизидер, Башкы болган чаяалгачар аас-кежи 40 чылдың нүүрү болду.

Өөрткен сургулдарың аразында Өндүр бедик, алдар-аттыг кымны чок дээр! Дуңмаларың силер ышкак-башкы болуп, Улус-чонга бараан болуп, оруун уламчылаан. Ажы-төлүң келир өйү, кежи дээштин Ажыл-ишке кызымаккай, чүткүлдүг силер. Өртемчейда бар-ла бүгү чечектерни, Өөрүшкүнү байырлалда сөңнеп тур бис! Чонун ынак, хүндүткелдиг башкызы силерге Чоргаарланып, өөрүп чор бис, ынак авай!

Хүндүткел-биле ур

ДЫҢНАДЫГ

Каа-Хем кожуунун чагырга-зынче хамааты Буяна Олеговна МОНГУШТАН дараазында Тыва Республика, Каа-Хем кожуун, Сарыг-Сеп суур, Мира кудумчузу, бажың 1ж деп адресте (адресиг уг-шии бар) ниити шөлү 1500 дөрбелчин метр чер участогун (шөлдү чижеглей санаан, хуваалда материалдары-биле тодараттынар) чуртталга бажы-нын тудуп алыры-биле арендага бээрин дилээн билдиришкин кирген. Күштүг болуп турар хоойлу-жудулга езугаар бо медээни парлаан хүнден эгелеп 30 хонук дургузунда аңаа удурланган билди-ришкинни Каа-Хем кожуунун чагыргазы хүлээп алыр.

Хүндүлүг чүдүкчү чоннун кичээнгеинге!

Октябрь 5-те 12.00 шакта Цеченлинг хүрээзинге Ыдыктыг Чадамба судурун номчурун дыңнаттывыс.

Чарлалдар

Оң талакы эрикте Вавилинский затонда 8 соток черни садып азы орнап тур бис. Мал-маган азыраарыңа, дузалал ажил-агий кылырыңа аажок таарымчалыг чер.

Харылзажыр телефону: 89233846350.

6 ханалыг чаа өг садып тур мен. Өртээ 80 муң рубль.

2007 чылдың «Фермер УАЗ» автомашина садып тур мен.

Харылзажыр телефону: 89233864775.

«МОСКОВСКИЙ №1» ЧУРТТАЛГА-ТУДУГ КООПЕРАТИВИ БОЛГАШ «ЭНЕРГОСТРОЙ» КХН ниитизи-биле

175 дөрбелчин метрден 201 дөрбелчин метр чедир шөлдүг, 1 база 2 каыттан тургустунган, белен тудуп каан коттедж бажыңнарны садып эгелээнин дыңнадып тур.

Садып алырының дугайында «ЭНЕРГОСТРОЙ» КХН-ниң 8-905-920-41-01, 8-923-268-90-73;

«Московский №1» чуртталга-тудуг кооперативиниң 3-45-00, 8-913-343-70-05 телефоннарынче долгап болур.

ШЫН

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Юстиция херектериниң талазы-биле яамызы. Кол редактор С.С. МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторунуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru; КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөрөдиге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агий — 2-17-09, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7250. Чагыг 114. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810400000000263

Корр.счет № 30101810500000000735

БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуни-кацияга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың март 12-де бичил-Херечилелдин дугаары—ПН №ТУ17-00050. Индекс 11530, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравче-Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодаалдары реда-туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш фактылары, дыңнадыгы дээр авторлар боттары харыылаар.

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

Ниилел-политиктиг солун

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

№ 115
(18235)

2012 чылдың
октябрь 6,
суббота

Садар өртээ
6 рубль.

Байыр чедиришкүннери

Башкы хүнү-биле!

Хүндүлүг башкылар! Силерге башкы хүнү-биле байыр чедирип мен! Бо хүнде бир шүлүк-чүлүк "Сээң мурнуңга күдүк мөгөөрин чөпшээрер көр, башкы" дээн сөстөрүн кижилерге сактып кээр. Силер келир үеде Россияның чылым-хуузуун шиитпирлээр тем-билиг, угаан-бодал талас-биле сайзыраңгай кижизидип турар. Чүгүл силерниң билдиги туртулганар-биле оолдар кыстар боттарының би-

лигерин болгаш амгы үениң чаа технологияларын ажыктыг ажыглап өөренирлер.

Силерниң өртээ турбас буян-ныг күш-ажылыңар дээш, идеп-кейиңер, сагыш-сеткилиңерниң чымчаа болгаш мергежилиңерге шынчыңар дээш силерге мөгөйдим. Силерге быжыг кадыкшылды, чаагай чүүлдерни, өөреникчилериңерниң хүндүткелин, чоок кижилериңерниң ынакшылын болгаш деткимчезин күзедим!

Хүндүткел-биле

С.Н. АРАКЧАА, Тыва Республикада Уругун эргелериниң таласы-биле төлээ.

Хамааты камгалалының хүндүлүг ажылдакчылары болгаш хоочуннары!

2012 чылдың октябрь 4-те хамааты камгалалының тургустунганындан бээр 80 чыл оюн демдеглээн.

Эрткен чылдарда хамааты камгалалы эде тургузушкунуң, сайзыралдың улуг оруун эрткен, ниити күрүнениң камгалал хемчеглериниң кол кезээ апарган.

1932 чылда тус черниң агаардан халдаашкын камгалалын тургускан чорук хамааты камгалалының кол системазы апарган, ооң кол сорулгазы — тылды агаардан келир частышкыннардан камгалаары болгаш чурттакчы чон ортузунга эргежок чугула камгалал-массалыг хемчеглерни эрттирери.

1952 чылда Тыва автономнуг областың иштики херектер эргелелиниң штадынга чаа албан-дужаалды-агаардан халдаашкын таласы-биле улуг инженер-инспекторнуң албан-дужаалын тургускан. Ол таласы-биле бисте бодувустуң улуг звес юбилейвис — Тывага хамааты камгалалының системазының 60 чылы болуп турар.

Хамааты камгалалының тургустунуп болгаш сайзырап турар төөгүзүнде эвээш звес маадырлыг чоруктар кирген. Оларның эң көскүзү Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында агаардан халдаашкын камгалалының дайынчыларының маадырлыг херектери болур. Хамааты камгалал шериглериниң болгаш Россияның ОБЯ-зының камгалакчылары

оларның төлөптиг салгакчылары болганнар.

Амгы үеде хамааты камгалалдың чаа омур-хевири тургустунган, ооң онзагай таласы чурттакчы чонну чүгүл дайын үезинде звес, тайбың үеде байдустуң болгаш техногенниг байдалдарда камгалаары болуп турар. Ол чорук хамааты камгалалының ужур-дузанын болгаш ооң эргежок чугулазын бедидерин негеп турар.

Россияның хамааты камгалалының системазын сайзырадырынга, өзүп олар салгалдың патриотчу кижизидилгезинге үнелеп четпес салышкыны дээш хамааты камгалалдың бүгү хоочуннарынга четтиргенимни илередип тур мен. Силерниң бүгү амыдыралыңар болгаш күш-ажылыңар Төрээн чуртка шынчы бараан болурунун үлегерин көргүзүп турар. Россияның ОБЯ-зының хоочуннарын болгаш бүгү коллективин хамааты камгалалдың юбилей-биле изиг байыр чедирип, быжыг кадыкшылды болгаш чаагай чүүлдерни, Ада-чурттуң чаагай чоруу дээш үүлө-херээңге чаа-чаа чедишкүннерни күзедим!

Силерниң бедик мергежилдиг, харысалгалыг ажыл-херээңерге шынчы чорууңар хамааты камгалалын улам ыңай сайзырадырынга бараан болурун күзедим!

Владислав ХОВАЛЫГ, Кызыл хоорайның мэри.

Хүндүткелдин, чоргааралдың езузу

МӨҢГЕ ТУРАСКААЛДЫҢ ДЕМДЭЭ

Дүүн, октябрь 5-те, Кызыл аэропорт чоогунга Республиканың "Авиааргачы камгалал" күрүнениң авионун албан чериниң девисинге 2012 чылдың июнь 6-да Хемчик лесничествозунга хемчээлдиг өрттү өжүреринге хууль-хүлээлгезин күүседип тура, тынындан чарылган, Тываның арга-арыгны камгалаар баазазының өртчү-десант-ериниң эрес-дидим чоруунун ында сактышкынны мөңгө-ери-биле тураскаалдың сесер-ге пөшчүгештерни тарып-ткан.

Чаа Тыва Республиканың тыңы-Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол, Кызыл хоорайның мэри Владислав Ховалыг,

амы-тынындан чарылган оолдар-ның чоок кижилери, кады ажылдап чораан эштери дээш, оон-даа өскелер киришкен. Пөштерни тарыыр бетинде Шолбан Валерьевич Кара-оол сөс ап чүве чугаалаан:

— Хүндүлүг чыгып келген чон! Бис, шынап-ла, чугула болгаш ужур-уткалыг үүлени кылып тур бис. Ынчалза-даа амы-тынындан чарылган оолдарның чоок кижилериниң мурнунга оларны камгалап ап шыдаваанывыс дээш катап-катап буруувусту миннир-дир мен. Бистиң оолдарывыс кайы хире чурттаксаанын мен билир мен, көргөн мен. Хып дээн аныяк, чалыы назынында, езулуг күш-шыдал үезинде эр кижилеривисти оскундувус. Олар бистиң төрөөн черивистиң бойдузун, арга-арыын камгалаар дээш өрт-биле төнчүзүңге чедир демисешкен. Бо коргунчуг айыыл-халап чүнүн ужун болганыл деп айтырыгны чаңгыс звес удаа салып турган мен. Бойдузун кандыг-даа байлакшылы, ооң иштинде арга-арыг-ның-даа болза, кижилер амы-тыны-биле хемчээл-тинмес ужурлуг. Ийе, оларның шилип алган мергежили нарын, айыыл-дыг, когаралдыг, ынчалза-даа биске дөмей-ле канчаар-даа аажок улуг чидириг-дир. Олар езулуг эр үүлө-херекти күүседип чорааш, бажын салган. Мен оларга чоргаарланыр мен. Ынчангаш амгы үеде бо таласы-биле ажылдап турар албан черлерин чогууру-биле чепсеглээри чугула. Бо сорулгаларны чедип алырда удуртукчу

Шолбан Кара-оол тураскаалдың сесерлиинге бирги ыяшты олурткан.

кижи бүрүзү, Тываның Чазаа шудургу, үре-түннелдиг ажылдаар дээрзи чугаажок.

Өртчү-десанттерниң чырыт-кылыг омур-хевири, маадырлыг чоруу кажан-даа уттундурбас. Бөгүн бо ыяштарны олуртуп кааш, анаа-ла хая көрүңгеш, кылашта-жып чоруй барбайн, оларны ажаап карактаары чугула. Амы-тынындан чарылган оолдарга тураскаал болур ыяштар чараш болгаш быжыг кылдыр өзүп-мандыыр ужурлуг. Бөгүн эртип турар хемчегниң кол утказы — оолдарывыска хүндүт-келдин, чоргааралдың езузун көргүзүп, а чурттакчы чонга сургаалды бээри болур. Хей сөс-даа чугаалавайн, буянныг үүлени күүсидиринче, ыяштарны тарып олур-турунче шуптунарны кыйгырдим.

Шолбан Кара-оолдун чугаазы-ның соонда келген улус хүүрек-терни туткаш, ыяштарны олурткаш, суггарып эгелээн. Ол үеде кижилер бүрүзүнүн арын-шырайына ханы

бодалдар чуруттунуп, а карак-тардан чаакты куду чаштар бадып турду.

Амы-тынындан чарылган Радион Хуурактың өөнүн ишти Ан-жела Хуурак, оларның 5 харлыг уруу Виктория база ыяшты олурт-кан (чурукта):

— Эртип турар хемчегни ужур-уткалыг, херек деп бодаар-дыр мен. Эң-не кол чүүл — келир үеде ажы-төлү, чоок кижилери, эш-өөрү маңаа келгеш, сактып, көрүп чо-руурда эки-дир. Бистиң ача-абыс ажылынга аажок бердинген, кызы-маккай, харысалгалыг кижилер. Өг-бүлө тудуп, кады чурттаандан бээр

6 чыл чеде берген бис. Улуг уруу-вус Виктория 5 харлыг, уруглар сады чоруп турар, бичиизи Алия 6 айлыг.

Черле ынчаш ТР-ниң Чазаа бисти кагбайн, моральдыг-даа, материалдыг-даа дуза чедирип турарынга четтиргенивисти иле-редип тур мен.

Юрий Хуурак биле Майя Манчы — Радион Хуурактың ада-иези:

— Бистиң оглуус кончуг-даа онза, чонунга хүндүткелдиг, ажыл-ижинге кызымаккай чораан кижилер. Бистиң улуг оглуус база Крас-ноярск хоорайның өртке удур албан черинде ажылдап чоруур. ТР-ниң Чазааның таласындан чору-дуп турар хемчеглеринге, бисти деткип, кажыдалывысты деңге үлежип турарынга четтирбейн канчаар. Оглувустун чырыткылыг омур-хевири бистиң чүректеривис-ке кезээ мөңгөде артар.

Маргарита Саян-ооловна Оюн, амы-тынындан чарылган эки тура-биле өрт өжүрүкчүзү Борис Кара-оолович Оюнун өөнүн ишти база өске-даа амы-тынындан чарылган өртчү-десанттерниң чоок кижилери, коллегалары тураскаал-дың сесерлииниң тытып келге-нинге канчаар-даа аажок улуг четтиргенин илередип турдулар.

Ыяштарны олурткан соонда Шолбан Кара-оол биле амы-тынындан чарылган оолдарның чоок кижилери амы-хууда чугаа-зын уламчылап артып калган.

АВТОРДАН: тоол чурту дег Тывавыстың бойдузун, ооң байлакшылын камгалаар дээш амы-тынындан чарылган аныяк оолдарывыстың омур-хевири мөңгөжиткен тураскаалдың сесерлиин мынчаар ажиттыңан. Оларның маадырлыг, эрес-дидим чоруу мөңгөде ногаан ыяштар дег, кижилерниң сагыш-сеткилинден ыравайн, кезээде чоруур болзун.

Азияна ТАУ.

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруктары.

